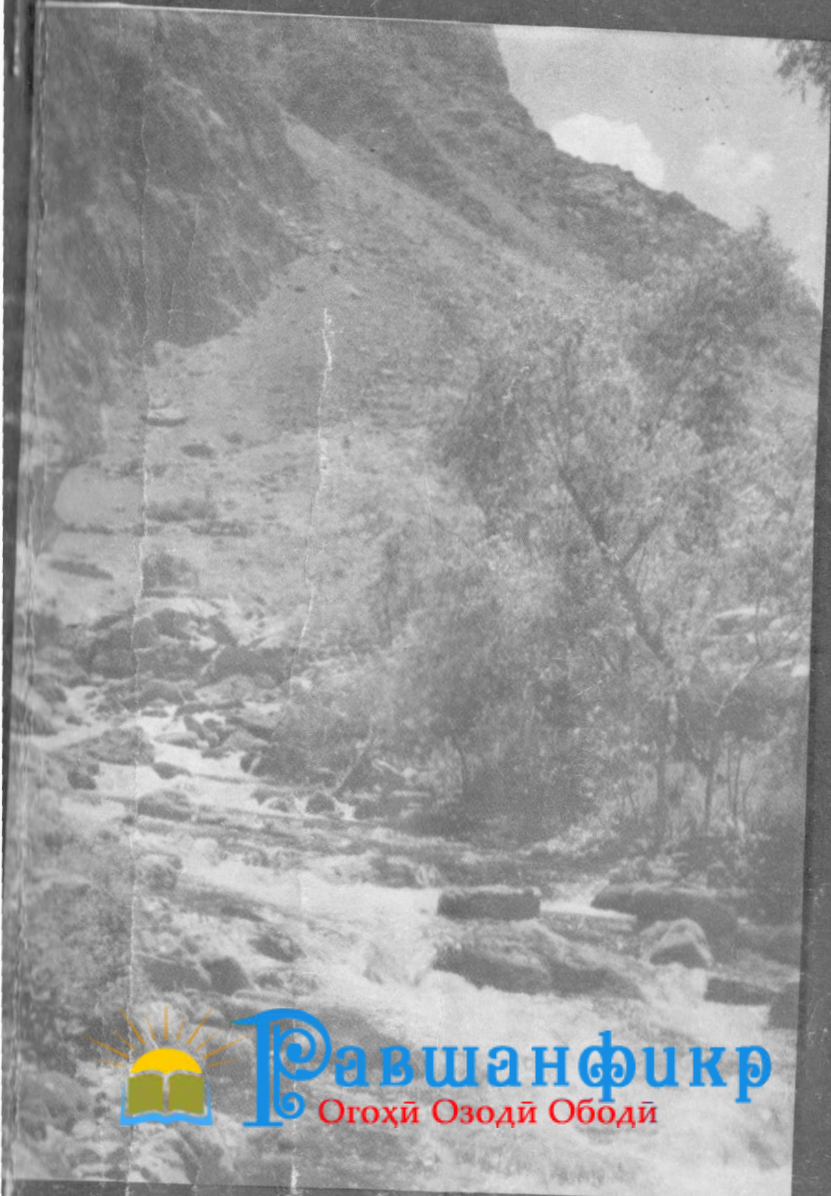

302,7 (307,5)

M 95

Х. МУҲАББАТОВ

ГАНЧИНАИ ТАБИАТИ ТОҶИКИСТОН

Равшанфикр
Огоҳӣ Озодӣ Ободӣ

ББК 20.1
М 68

Муҳаббатов Х.

М 68 Ганҷинаи табиати Тоҷикистон.— Душанбе, «Ирфон», 1987. 112 саҳ.

Дар ин китоби илмию оммавӣ дар бораи минтақаҳои табиӣ, олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон сухан рафта, масъалаҳои, ки бо муҳофизат ва истифодаи оқилонаи ин боғриҳо алоқаманданд, инъикос ёфтаанд.

Китоб ба оммаи васеи хонандагон пешкаш мегардад.

Муҳаббатов Х.

Природные кладовые Таджикистана.

В этой научно-популярной книге рассказывается о природных зонах, растительности и животном мире Таджикистана, освещается круг вопросов, связанных с охраной и рациональным использованием этих богатств.

М $\frac{1603000000-131}{М 501(13)-87}$ —87

ББК 20.1

Холназар Муҳаббатов

ПРИРОДНЫЕ КЛАДОВЫЕ ТАДЖИКИСТАНА

(на таджикском языке)

Муҳаррирон *М. Рақибов, А. Қаҳҳоров*
Муҳаррири ороиш *В. Нелобов*
Муҳаррири техникӣ *Е. Гуськова*
Мусаҳҳаҳ М. Чалилов

БИ 1328

Ба матбаа 13.07.87 супурда шуд. Ба чопаш 22.10.87 имзо шуд. КЛ 05409. Формати 84×108¹/₃₂. Қоғаз тнпографии № 2. Гарнитураш адабӣ. Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопи шартӣ 5,88. Ҷузъи рангаи шартӣ 6,405. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 6,23. Адади нашр 2500. Супориши № 511. Нарҳаш 35 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айни, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

© Нашриёти «Ирфон», 1987.

САРСУХАН

Тоҷикистон кишвари кӯхсор аст. 93 фоизи онро кӯх-хо ташкил мекунанд. Масоҳати умумӣ бошад, 143,1 ҳазор километри мураббаъро ташкил медиҳад, ки ин 0,64 фоизи масоҳати Ҷитифоки Советӣ аст.

Дар ин сарзамин баландтарин қуллаи мамлакат — «Коммунизм», бузургтарин пиръяхи кӯҳӣ—Федченко ва баландтарин кӯли Ватанамон—Сарез воқеъ гардидааст. Аз ин кӯҳҳои сарбафалак ва пиръяхҳои доимии он садҳо кӯлу даръёҳо сарчашма мегиранд, ки дар онҳо қувваи бузурги табиӣ ниҳон аст. Танҳо кӯли Сарез имконият медиҳад, як станцияи калони барқии баробари ДнепроГЭС-ро ба кор андозад.

Дар Тоҷикистон қариб ҳазор руду даръё мавҷуд аст, ки аксар онҳо аз кӯҳҳои баланд сар шуда, шӯҳ ва тезобанд. Бинобар ин онҳо манбаи калони энергетикӣ мебошанд. Масалан, даръёи Вахш дар як километри дарозии худ 14,5 ҳазор киловатт иқтидори энергетикӣ дорад. Ҳол он ки ин нишондиҳанда дар даръёҳои калонтарин ва серобтарин Сибирь — даръёи Енисей—4,7, Лена — 4,4 ва Ангара — 5,3 ҳазор киловаттро ташкил медиҳад. Аз даръёҳои Тоҷикистон дар як сол 535 миллиард киловатт-соат энергияи электрикӣ гирифтани мумкин аст. Ҳоло дар доманаи кӯҳҳои Помир бо нерӯи бозувони халқи советӣ ГЭС-и Роғун бунёд ёфта истодааст, ки баландии дарғоти он 350 метр буда, баландтарин сарбанди ҷаҳон ба шумор меравад.

Оби кӯлу даръёҳои Тоҷикистон миллионҳо гектар заминҳои ташналаби дигар республикаҳои Осиёи Миёнаро обшор менамоянд. Соли 1986 бо сабаби камборишӣ захираи оби кӯлу даръёҳо нисбатан хеле кам шуд. Вале обанборҳои Нораку Қайроққум бо захираҳои бузурги обии худ имконият доданд, ки боғу майдонҳои пахтаи республикаҳои бародарин Туркменистону Ўзбекистон ҳам шодоб гардад.

Сарзамини Тоҷикистон аз сарватҳои табиат ниҳоят бой аст. Дар оғӯши қаторкӯҳҳои Хисору Зарафшон, Помиру Дарвоз ва Қарамазору Туркистон садҳо конҳои сурмаю симоб, ангишту нефть, лаълу лочвард ва намаку обҳои шифобахш мавҷуданд, ки онҳо ба нафъи халқу Ватан истифода бурда мешаванд.

Республикаи моро, бо вучуди асосан кӯҳсор будани масоҳаташ яке аз республикаҳои мутараққии зироаткорӣ мешиносанд. Дар ҳудуди Тоҷикистон вобаста ба шароитҳои иқлим ва ҷойгиршавии минтақаҳои табиӣ қариб тамоми навъҳои растаниҳои киштбобро пайдо кардан мумкин аст. Холо республика аз ҷиҳати истеҳсоли пахтаи маҳиннаху лимӯ ва геранъ дар мамлакат ҷои аввалро мегирад.

Кӯҳу дамани сарзамини тоҷикон аз набототу ҳайвонот бениҳоят бой аст. Дар ин ҷо бештар аз 5 ҳазор намуди растаниҳои дараҷаи олӣ мерӯяд, ки 850 намунаш хоси табиати Тоҷикистон мебошад.

Дар панҷсолаи дувоздахум дараҷаи некӯаҳволӣ ва нерӯи иқтисодии республика боз ҳам мустақкам мегардад. Дар ин давра якчанд корхонаи нави саноатӣ қомат афрохта, 65 ҳазор гектар заминҳои нав обҷерӣ мешавад.¹ Барои амалӣ гардидани ин чорабиниҳо муҳофизати табиат ва истифодаи оқилонаи захираҳои он ҳатмист.

¹ Ниг.: Материалҳои съезди XXVII, Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 421.

ДУРДОНАИ ТАБИАТИ КИШВАР

Олими забардасти советӣ, академик А. Е. Ферсман сарзамини тоҷиконро «Дурдонаи табиати кишвар» номидааст. Дар ҳақиқат, табиати бою сарватҳои бебаҳои ин сарзамин кайҳо боз диққати тадқиқотчиёну сайёҳони зиёдро ба худ ҷалб кардааст. Аз рӯи осорҳои гузашта ва ҳафриётҳои бостонӣ ҳанӯз дар замонҳои хело қадим мардуми тоҷик истехсолу коркарди нукраю тилло, мис, оҳан ва сангҳои қиматбаҳоро медонист. Таҷрибаю малакаи кишти зироатҳои ғалладона—гандуму ҷав, ҷавдор, шолӣ, пахта ва парвариши дигар меваҳо, аз ҷумла зардолу ва току чормағз низ маҳз аз ин сарзамин ба дигар кишварҳои ҳамсоя паҳн гардидааст. Рустанишини машҳури советӣ академик Николай Иванович Вавилов навъҳои беҳтарини гандуму ҷав ва нахӯдро дар Бадахшон пайдо карда буд ва сарзамини тоҷиконро яке аз маконҳои қадимтарини кишти зироатҳои дунё номид. Ҳанӯз дар замони давлатдорӣ Сомониён дар баробари инкишофи иқтисодиёту маданият, савдою ҳунармандӣ оид ба тадқиқи азхудкунии табиат ва сарватҳои он корҳои зиёде анҷом дода шуда буданд. Тадқиқотҳои нахустини Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ Сино, Ал-Хоразмӣ, Носири Хисрав ва дигарон оид ба табиати давлатҳои ҳудуди Хуросону Мовароуннаҳр ва хусусиятҳои инкишофи онҳо аҳамияти махсус пайдо намуда буданд.

«Сафарнома»-и Носири Хисрав ҷи аз ҷиҳати далелҳои амиқи ҷуғрофӣ ва ҷи аз ҷиҳати мазмуну тасвири табиат ба қатори беҳтарин асарҳои тадқиқотӣ дохил мегардад.

Носири Хисрав ба кишварҳои шарқи Наздику Миёна сафар карда дидаву шунидаҳояшро дар ин асар тасвир кардааст. Вай дар бораи ободонии шаҳрҳо, роҳҳо, хулқу атвори мардуми шаҳрҳои гуногун ва урфу одати онҳо маълумоти муҳим додааст. Вай дар бисёр

бобҳои ин асараш мулоқотхояшро бо мардони илму адаб қайд кардааст. Дар саҳифаи охири «Сафарнома» чунин навиштааст: «Масофати роҳ, ки аз Балх ба Миср шудем ва аз он ҷо ба Макка ва ба роҳи Басра ба Порс расидем ва ба Балх омадем, ғайри он ки ба атроф ба зиёратҳо ва ғайруху рафта будем, ду ҳазору дуvistу бист фарсанг буд ва ин саргузашт он чӣ дида будем, ба ростӣ шарҳ додем»¹.

Дигар асари мукаммали ҷуғрофӣ, ки дар асри X таълиф шуда, зиёда аз 900 сол аз назари олимони ҷаҳон монда буд, ин «Худуд-ул-олам» аст. Муаллифи ин асар (аз гуфти В. Ф. Минорский бояд Ибни Фарифун бошад) бо забони соддаи тоҷикӣ номҳои зиёди кишвару шаҳрҳои қадим, кӯху дарёҳо ва биёбону ҷазираҳоро овардааст. Аз ин асар бисёр тадқиқотчиёни соҳаи мухталифи илм онд ба ҷуғрофияю таърих ва адабиёту забони мардуми тоҷик ва дигар халқҳои гирду атрофи маълумоти саҳеҳ гирифтанд. Хусусан дар «Худуд-ул-олам» доир ба обҳои сатҳи замин, таркиби боришот, сарватҳои зерзаминӣ ва истихроҷи он дар давраи ҳукмронии давлати Сомониён далелҳои муфид оварда шудааст. Баъзе маълумотҳои дигареро дар бораи табиат, аҳолии ва иқтисодиёту гузаштаи ин сарзамин аз тадқиқотчиёни араб Ибни Руста, Яъқубӣ, Ибни Хурдодбех, сайёҳи машҳур Марко Поло ва ғайра пайдо намудан мумкин аст.

Вале омӯзиши ҳарчонибаи табиату захираҳои табиӣ масоҳати Тоҷикистон бо номи сайёҳон ва тадқиқотчиёни рус алоқаи зич дорад. Ба Россия ҳамроҳ гардидани Осиёи Миёна барои қисмати халқҳои ин сарзамин ва тадқиқоти табиату боигарии он аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ин ҳамроҳшавӣ пеш аз ҳама парокандагии ҳукмронии феодалиро барҳам дода, барои васеъ гардидани алоқаи иқтисодӣ бо яке аз давлатҳои тараққиёфтаи капиталистӣ шароит фароҳам овард. Аз тарафи дигар ин ҳодиса заминаи асосии пайдо гардидани синфи коргар дар Осиёи Миёна мегардад. Оғоз ёфтани тадқиқотҳои илмии сарзамини Осиёи Миёна асосан ба давраи ҳамроҳшавии он ба Россия тааллуқ дорад.

Вале бояд гуфт, ки то давраи ҳамроҳшавӣ ҳам бо ташаббуси Ҷамъияти географии Рус ва як қатор олимони прогрессивӣ ба сарзамини Осиёи Миёна якҷанд

¹ Носири Хисрав. «Сафарнома», Душанбе, «Ирфон», 1970, саҳ. 104.

экспедицияҳои илмӣ ташкил шуда буд. Соли 1841 экспедицияи нахустин ба ҳудуди Тоҷикистон омада буд. Ба ҳайати ин экспедиция тадқиқотчиён К. Ф. Бутенов, Н. В. Ханьков, А. Яковлев, Ф. Богословский, А. Леман ва дигарон дохил буданд. Экспедицияи мазкур аз Урал то сарғаҳи Зарафшон расида, дар баробари кони ангишти Фояғноб боз мавҷудияти як қатор боигариҳои зиёди зеризаминиро дар ин мавзӯе қайд карданд. Н. В. Ханьков бошад, бори аввал баъди ин экспедиция асарҳои географӣ оид ба Осиёи Миёна «Описание Бухарского ханства» («Тасвири хонигарии Бухоро»)ро ба итмом расонид ва ин асар ба якҷанд забонҳои аврупоӣ ба таъб расид.

Соли 1869 А. П. Федченко бо мақсади омӯзиши наботот ба водии Зарафшон сафар карда, табиати кӯҳҳои Туркистон ва водии Олойро низ тадқиқ намуд.

Охири асри XIX кӯшиши тадқиқи табиату боигариҳои гуногуни сарзамини Осиёи Миёна боз ҳам авҷ гирифта, экспедицияҳои нав ба нав ташкил меёбанд. Хусусан тадқиқотҳои геологӣ яке аз сарчашмаи асосии муайян намудани боигарии ин кишвар буд. Дар ин соҳа хизмати профессори соҳан илми геология И. В. Мушкетов хеле калон аст. Ӯ соли 1874 боигарӣ ва сохти геологӣи кӯҳҳои Зарафшону Туркистонро омӯхта, солҳои минбаъда тадқиқоти худро дар водии Олой, шимолу шарқии Помир ва ҷанубии Тоҷикистон давом дода, соли 1880 то водии Фарғона расид. Асари И. В. Мушкетов «Туркистон» соли 1886 аз ҷоп баромад ва дар он таърихи геологӣи мушоҳидаҳои шахсии ӯ дар бораи бисёр кӯҳу водӣҳои Осиёи Миёна ба таври конкретӣ оварда шудааст, ки то ҳол аҳамияти худро гум накардааст. В. Н. Вебер, Д. Л. Иванов, Я. С. Эделштайн, Д. В. Наливкин ва Г. Е. Грум-Гржимайло низ дар омӯзиши сатҳи геологӣи географияи республика саҳми зиёд гузоштаанд. Д. Л. Иванов тасвири геологӣ ва геоморфологияи сарғаҳи Зарафшонро низ омӯхта буд. Г. Е. Грум-Гржимайло бештари тадқиқоти геологӣ ва географияи худро ба қисми шимолу шарқии Помир бахшидааст. Соли 1890 ӯ то водии Танымас расида, дар он ҷо пирӯяҳои калонеро кашф кард, ки баъдтар номи вайро гирифт.

Ҳоку иқлими Осиёи Миёна низ аз тадқиқи олимони дар қанор намонда буд. Соли 1912 климатологӣи машҳури рус А. И. Воейков иқлими ноҳияи Фарғона ва

водии Зарафшонро пурра омӯхт. Ниҳоят дар синнӣ ҳафтдосолагӣ сафари навбатӣ намуда, тасвири илмӣ иқлими Осиёи Миёна ва районҳои чанубии Тоҷикистонро ба итмом расонида, онро дар асари машҳури худ «Иқлими кураи замин» дарҷ кард. Омӯзиши таркиби хоки сарзамини Осиёи Миёна ва пеш аз ҳама Тоҷикистон бошад, ба номи яке аз хокшиносони бузурги рус С. С. Неуструев алоқаманд аст. Вай соли 1912 таркиби хоки ноҳияи Фарғонаю Помирро омӯхта, шарҳи илмӣ ва тараққиёти минбаъдаи зироаткориро нишон дод.

Дар тадқиқотҳои муҳими пешазреволюционӣ омӯзиши олами набототу ҳайвонот низ ҷои асосиро ишғол мекунад. Доир ба ин масъала як қатор асарҳои калони илмӣ ба таъб расидаанд. Муҳимтарини онҳо «Флораи Помир» (О. А. Федченко, солҳои 1903—1916) ва «Набототи Туркистон» (Б. А. Федченко, соли 1915) мебошанд. Инчунин тадқиқотҳои С. И. Коржинский (соли 1896), В. Л. Комаров (соли 1893), олими даниягӣ Паульсен, А. Н. Краснов оид ба систематика, қонуниятҳои паҳншавӣ ва хусусиятҳои хоси олами набототи ин сарзамин аҳамияти бағоят калони илмию амалӣ дошт. Олами ҳайвонот бошад, ба тариқи васеъ аз тарафи Н. А. Северцов ва В. Ф. Ошанин омӯхта шуд. Бояд қайд кард, ки Н. А. Северцов яке аз аввалин сийёҳони рус буд, ки ба Помири Шарқӣ (солҳои 1877—1878) сафар карда, дар бораи олами ҳайвоноти ин ҷо маълумоти муфассал ҷамъ карда буд. В. Ф. Ошанин бошад, аз роҳи водии Олой ба шимолии Бадахшон расида, дар сарғаҳи дарёи Муксу пирьяҳи азимеро кашф кард ва минбаъд он ба номи Федченко гузошта шуд. Баъди якчанд сол В. Ф. Ошанин ба Қаротегину Дарвоз низ сафар карда, дар бораи ин сарзамин китобе таълиф намуд, ки он «Қаратегини и Дарваз» ном дошту соли 1881 ҷоп шудааст.

Тадқиқотчиёни рус бо ёрию кӯмаки аҳолии маҳаллӣ якчанд қонҳои ангишту нефтьро дар водии Фарғонаи тоҷик ва қонҳои парокандаи тиллоро дар Дарвозу Помир кашф намуданд. Нахустин харитаи топографии Тоҷикистон то давраи Инқилоби Октябр сохта шуда, дар он қаторкӯҳҳои қалонтарин, шаҳру деҳа ва кӯлу дарёҳо ишора шуда буданд.

Сайёҳону тадқиқотчиёни рус дар бораи табиат ва боигарии сарзамини тоҷикон маълумоти фаровон ҷамъ намудаанд. Вале бояд гуфт, ки аксари ин экспедицияҳо бо ташаббуси шахсии олимони алоҳида ба амал ба-

роварда шуда, аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ дастгирӣ карда намешуданд. Бинобар ин дар ҳудуди республика ҷойҳои тадқиқнашуда хеле зиёд монда буданд ва ин заҳматро олимони советӣ бо сарбаландӣ иҷро намуданд.

Баъди ғалабаи Революцияи Октябр Ҳукумати Советӣ бо ташаббуси В. И. Ленин оид ба омӯзишу тадқиқи кишварҳои дар гузашта қафомондаи Россия ва инкишофи қувваҳои истеҳсолии онҳо як қатор чораҳои муҳими амалӣ андешид.

Соли 1923, бо вучуди давраи авҷи босмачигарӣ, бо сардории Н. Л. Корженевский ба Помир экспедиция ташкил карда мешавад. Онҳо то кӯли Қарокӯл расида дар хусуси орография ва шаритҳои табиӣ ин маҳал маълумоти пурқимат ҷамъ мекунанд. Баъди бозгашт Н. Л. Корженевский бо як гурӯҳ олимони соҳаҳои мухталиф «Тоҷикистон» ном китобе навишт, ки китоби мазкур соли 1925 ҷоп шуд.

Соли 1928 бо иштироки олимони советию немис экспедицияи Помир таъсис ёфта, ба зиммаи он кашидани харитаи ноҳияи дуруст омӯхтанашудаи Помири Шимолӣ гузошта шуд. Дар ҳаёати экспедиция олимони намоёни мамлакат Д. И. Щербаков, О. Ю. Шмидт, олими немис доктор Р. Финстервальдер ва дигарон иштирок доштанд. Экспедицияи мазкур як қатор кашфиётиҳои географӣ намуда, ҷойҳои мушкилгузар ва баландкӯҳи Помиро дар баландии то 6700 метр ба нақша гирифт. Солҳои минбаъда таҳти роҳбарии ходими намоёни партиявию давлатӣ, олими машҳури мамлакат, академик Н. П. Горбунов якҷанд экспедицияҳои комплексӣ ба Тоҷикистон сафарбар карда шуд. Дар ҳаёти экспедицияи тоҷику помир олимони намоёни советӣ академик Н. Е. Ферсман, Д. В. Наливкин, Б. Н. Наследов, Д. И. Щербаков, Е. Н. Павловский ва дигарон ҳиссаи сазовор гузоштанд. Ба иштирокчиёни экспедиция муяссар гардид, ки дар як муддати нисбатан кӯтоҳ қисми зиёди масоҳати республикаро тадқиқ карда, дар бораи сохти геологӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, ҷангал ва ғайра маълумоти муҳим ҷамъ намоянд. Онҳо дар қайду мушоҳидаҳои илмии худ дар хусуси таракқиёти ин ва ё он соҳаи истеҳсоли дар ҳудуди республика ишораи махсус доранд. Бисёр дастурҳои ин олимони солҳои минбаъда дар республика ба амал бароварда шуда, як қатор муассиса-

хои саноатӣ комат рост карданд. Хатто иштирокчиёни экспедиция дар Тоҷикистон перспективаи самараноки истифодаи кувваи арзони энергияи офтобро нишон дода буданд. Ба қарибӣ дар Институти физикаю техники ба номи С. У. Умарови АФ Тоҷикистон дастгоҳи махсуси истифодаи энергияи офтоб санҷида шуда, аз тарафи мутахассисон баҳои сазовор гирифт. Вале афсӯс, ки ин ташаббус ҳоло пурра ба амал ҷорӣ нашуда истодааст.

Соли 1933 дар Ленинград сессияи махсуси илмӣ Академияи фанҳои СССР баргузор гардид, ки он натиҷаи кори экспедицияи комплексии тоҷику помирро ҷамъбаст намуд. Дар ин сессия масъалаи дар асоси захираҳои зиёди табиӣ минбаъд инкишоф додани кувваҳои истехсолкунандаи Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Ҳангоми тадқиқот ва ҷамъбасти мушоҳидаҳои илмӣ олимони ба таърихи гузаштаи халқи тоҷик ва саҳми он дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ диққати асосӣ доданд. Сардори экспедицияи комплексии АФ СССР академик Н. П. Горбунов ба ин муносибат навишта буд:

«Тоҷикистон кишвари қадимтарини зироаткорӣ мебошад. Дар он ҳанӯз дар сароғози таърихи тамаддуни инсоният маданияти муҳими зироаткорӣ пайдо шудааст. Тоҷикистони қадим намуди зироатҳои зиёдеро офарида, такмил дода, хатто баъзеашонро ба дараҷаи камолот расондааст»¹.

Баъди чунин экспедицияҳои илмӣ масъалаи дар ҳудуди республика бевосита давом додани тақиқотҳои илмӣ шароит фароҳам омад. Соли 1934 дар ғарби Помир станцияи биологӣ барпо карда шуд ва ба он мутахассисони соҳаи илми ботаника, зоология, хокшиносӣ, микробиология, ихтиология ва агрономҳо тақлиф карда шуданд. Станцияи мазкур аз стационарҳои доимӣ ва муваққатӣ иборат буда, онҳо дар Чавшанғоз, Поршнев, Дашт, назди Хоруғ ва Чечакта корро давом дода, дар як муддати кӯтоҳ бештар аз се ҳазор намуди тухмиро санҷид. Ин тухмиҳо аз коллекцияи институти Умумииттифокии растанипарварӣ оварда шуда як қисми он хатто ба иқлими душвори Помири шарқӣ мутобиқ кунонда шуданд.

Ҳангоми кори экспедицияи комплексӣ имконият пай-

¹ Горбунов Н. П. Таджикская комплексная экспедиция. 1932, нашр. АФ СССР. Ленинград, 1933, сах. 13.

до гардид, ки баландтарин дар дунёи станцияи метеорологӣ дар пирьяхи Федченко барпо карда шавад, ки он минбаъд ба обсерваторияи геофизики табдил ёфт.

Тадқиқоти таркиби хок, обҳои зеризаминӣ ва режими обҳои дар водии Вахш ба станцияи таҷрибавӣ имконияти бехтар намудани низоми обҳои ва бартараф намудани оқибати шуртоқдами заминҳои ин водиро ба амал овард.

Академик Е. Н. Павловский баъди экспедицияи комплексӣ дар як қатор районҳои дигари республика тадқиқоти илмӣ гузаронида, тарзи муборизаи ҳақиқиро ба муқобили ҳашароту паразитҳои инсонро хайвонот дарёфт намуданд.

Умуман қорҳои экспедицияи комплексӣ асоси минбаъд дар республика пайдор гардидани тадқиқотҳои муқаммалӣ илмӣ гардид. Баҳори соли 1932 нахустин муассисаи комплексии илмӣ — базаи тоҷикистони Академияи Фанҳои СССР таъсис ёфт. Аввалин роҳбари ин муассиса Н. П. Горбунов буд ва баъдтар академик С. Ф. Ольденбург таъин шуд. То соли 1940 бо ёрии ин база дар республика якчанд институти илмӣ-тадқиқотӣ ба монанди институти геология, ботаника, зоология, паразитология, забону адабиёт ва таърих ташкил ёфт. Дар ин муддат базаи мазкур дар қори омӯзиши табиату боигарии кишвар, азхудкунии заминҳои нав, парвариши растаниҳои гуногун ва ғайра қорҳои зиёдеро ба анҷом расонид. Соли 1940 базаи мазкур ба Филиали АФ СССР табдил дода шуд, ки онро то соли 1951 олимони маъруфи мамлакат академик Е. Н. Павловский сарварӣ кард. Баъди 10 сол бошад, дар ҳаёти илмӣ маданияти республика ҳодисаи муҳимме ба амал омад. Соли 1951 Академияи фанҳои республика ташкил ёфт ва президенти нахустини он устод С. Айнӣ гардид.

Баъди таъсис ёфтани Академияи фанҳо миқёси тадқиқотҳои илмӣ оид ба табиату боигарии республика ниҳоят васеъ гардид. Дар ин давра харитаи қалонмасштаби геологӣ, геоморфологӣ ва харитаҳои хоку олами наботот пурра ба итмом расонида шуд. Дар институти геология оид ба қонунияти ҷойгиршавию паҳнгардии маъданҳои фойданок, стратиграфия, тектоника, металлогения қорҳои зиёде намуда истодаанд. Қормандони институт дар қори тадқиқу кашфиёти сарватҳои зеризаминӣ ҳар ноҳияҳои алоҳида ва масъалаи истифодабарии онҳо дастурҳои зиёде амалӣ пешниҳод

намуданд. Дар баробари тадқиқот ходимони институт бо ҳамкориҳои кормандони Управлінняи геології республика як қатор конҳо ва хелҳои нави маъданро кашф карданд. Ба баъзе маъданҳо номҳои тоҷикӣ, суғдиён (сағдионит), тьяншанит, баротовит ва ғайра доданд.

Дар қори омӯзишу минбаъд ба манфиати хоҷагии халқ истифодабарии олами набототи минтақаҳои гуногуни республика ҳиссаи институти ботаника хеле калон аст. Хусусан тадқиқоти ноҳияҳои алоҳидаи республика, аз тарафи олимони намоёни республика П. П. Овчинников, К. В. Станюкович, В. И. Запрягаева ва Х. Ю. Юсуфбеков ҷолиби диққат аст. Соли 1977 дар институт «Чарогоҳ ва алафзори Тоҷикистон» ном асари калони илмӣ чоп гардид, ки дар он оид ба минбаъд васеъ намудани захираи хӯроки чорво ва масъалаи муҳофизати чарогоҳҳои кӯҳӣ тақлифҳои муфид пешниҳод шуд.

Дар айни замон дар ҳудуди республика бештар аз 5 ҳазор намуди растаниҳои гуногун мерӯяд, ки қисми зиёди онҳо дар 8 ҷилди «Флораи РСС Тоҷикистон» тавсиф ёфтааст. Ба ин муносибат барои омӯзиши растаниҳо дар ҳар ноҳияи алоҳида тадқиқотҳои муносиб бурда мешавад. Дар ин қор ҳиссаи боғҳои ботаникӣ низ калон аст. Холо дар боғи ботаникии Душанбе қариб 2500 намуди растаниҳо парвариш меёбад. Дар гулхонаҳои ин боғ бошад, бештар аз 2400 намуди растаниҳои тропикию субтропикӣ санҷида, ба иқлими маҳал мутобиқ карда мешавад.

Баъди ташкил ёфтани институти зоология ва паразитология тадқиқоти олами ҳайвоноти республика низ васеъ гардид. Дар баробари систематикӣ паҳншавӣ ходимони институт як қатор усулҳои нави муборизаи зидди ҳашароти зараррасонро дарёфт карданд. Хусусан тарзи муборизаи биологӣ, ки дар ин қор ҳиссаи академик М. Н. Нарзиқулов хеле калон аст, лоиқи таҳсин мебошад. Таҷрибаи ходимони институт дар хоҷаҳои районҳои Қолхозобод, Ёвон ва Қабодиён нишон дод, ки дар сурати ба амал баровардани усули муборизаи биологӣ хоҷаҳои мазкур садҳо ҳазор сӯм фонди иловагӣ ба даст меоранд. Дар институт доир ба муборизаи биологӣ ва татбиқи самаранокии он якҷанд китобу мақолаҳои судбахш чоп карда шудааст. Дар институт инчунин ба масъалаи мутобиқкунии ҳайвоноти алоҳида

ва муҳофизати намудҳои нодири он корҳои зиёде бурда мешавад.

Дар тадқиқи захираи табиати республика ва истифодаи оқилонаи он ҳиссаи Совети омӯзиши қувваҳои истеҳсолии (СОПС) АФ Тоҷикистон хеле калон аст. Аввали солҳои 60-ум бо ташаббуси СОПС тадқиқоти махсус дар бораи инкишофи қувваҳои истеҳсолии водии Вахш ва Зарафшон ба анҷом расонида шуд. Дар он оид ба ҳокуклим, захираҳои оби, сарватҳои зерзаминӣ, захираҳои заминӣ ҷангал ва масъалаи истифодабарии дурусти онҳо дастурҳои амиқ дода шудаанд.

Дар ҳаёти илмии республика яке аз ҳодисаи муҳим ин ба анҷом расонидани Атласи комплекси Тоҷикистон буд. Бо роҳбарии академик И. Қ. Нарзиқулов барои тартиб додани атласи мазкур совети редакционӣ ташкил ёфт, ки дар ҳаёти он якҷанд олимони намоёни республика дохил буданд. Атлас дар бораи сатҳи республика, сохти геологӣ, маъданҳои фойданок, ҳокуклим, захираҳои гидроэнергетикӣ, набототи ҳайвонот, инчунин дар бораи иқтисодиёт, таърих ва илму маданият маълумоти сахт медиҳад. Дар баробари кормандони СОПС барои тартиб додани атлас ходимони илми бисёр институтҳои тадқиқотӣ ва донишқадаҳои олио махсуси республика ҷалб карда шуд. Соли 1968 Атлас аз ҷоп баромад ва он аз тарафи бисёр муассисаҳои тадқиқотии донишқадаҳои олио мамлакат баҳои баланд гирифт.

Совети омӯзиши қувваҳои истеҳсоли тартиб додани аввалин «Нақшаи ҷойгирони қувваҳои истеҳсолкунандаи РСС Тоҷикистон то солҳои 1971—1980» ва «нақшаи ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолии комплекси минтақавию истеҳсоли Тоҷикистони Ҷанубӣ»-ро ба ўҳда гирифт. Нақшаҳои мазкур ҳамчун дастури муҳим барои тартиб додани планҳои панҷсолаи тараққиёти хоҷагии халқи республика хизмат карда, дар онҳо ба таври сахт дар бораи захираи табиат ва истифодаи самараноки минбаъдаи онҳо маълумот дода шудааст.

Соли 1982 таҳти роҳбарии аъзо-корреспонденти АФ Тоҷикистон Х. М. Саидмуродов ва Қ. В. Станюкович монографияи калонҳаҷми «Табиат ва захираҳои табиӣ Тоҷикистон» ба таърифи расид. Ин асар заҳмати коллективи калони соҳаҳои гуногуни илмҳои табиӣ дар бар гирифта, дар он бори аввал ба тариқи мукамал доир ба тамоми намуди захираҳои табиӣ республика маълум

мот дода шуда, инчунин ба масъалаи роҳҳои дар оянда истифодабарии он дар хоҷагии халқ низ диққати асосӣ дода мешавад.

Холо дар СОПС асари нави илмӣ «Ландшафтҳои табиӣи Тоҷикистон» тайёр шудааст. Дар ин асар аз рӯи ландшафтҳои табиӣи тавсифоти тамоми ноҳияҳои табиӣ-географии республика дода мешавад. Аз рӯи харитаҳои он минбаъд дар қадом минтақа раванқ додани соҳаҳои хоҷагии қишлоқ, пеш аз ҳама зироату чорводорӣ ҷои асосиро мегирад.

Тоҷикистон аз ҷиҳати масоҳат дар миқёси мамлакат хурдтар намояд ҳам, аз баъзе давлатҳои дунё (Австрия, Юнон, Венгрия, Бангладеш ва ғайра) калонтар аст. Дар бисёр адабиётҳои Тоҷикистон гоҳ республикаи ҷанубтарин ва гоҳ аз ҳама кӯхистони кишвар инъикос меёбад. Ҳардуи ин даъво ба ҳақиқат наздик аст. Зеро Тоҷикистон дар байни 37 ва 41° арзи шимолӣ воқеъ буда, бо Хитой ва республикаи Демократии Афғонистон ҳамсарҳад аст. Сарҳади ҷануби он аз Ҳиндустону Покистон ҳамагӣ дар масофаи 15—30 км воқеъ аст.

Чи тавре қайд кардем, Тоҷикистон асосан сарзамини кӯҳӣ буда, нисфи масоҳати он дар баландии зиёда аз 3 ҳазор метр ҷойгир аст. Агар қисми ҳамвори республика аз сатҳи баҳр ҳамагӣ дар баландии 300—450 метр воқеъ бошад, пас нуқтаи баландтарини он дар қуллаи Коммунизм ба 7495 метр мерасад. Қуллаи Коммунизм, нуқтаи аз ҳама баландтарини мамлакат низ мебошад. Дар Помир ҳампайвастагӣ ва гӯё занҷири алоқаи системаи бузурги кӯҳҳои Осиёи Марказӣ ба амал омадааст ва бесабаб онро «Боми Чаҳон» намегӯянд. Аз «Боми Чаҳон» қуллаи Коммунизм бо кӯлоҳи барфинаш, бузургтарин пиряхи кӯҳии мамлакат—Федченко ва як қатор кӯлу пиряхҳои дигар сарчашмаи асосии садҳо дарёю рудҳои пурталотуми кӯҳӣ мебошад. Маҳз ин дарёю дарёчаҳо миллионҳо гектар заминҳои ташналаби дашту водӣ ва биёбонҳои фарси ноҳияи Осиёи Миёнаро шодоб мегардонад.

Дар доманаи қаторкӯҳҳои ин кишвар бо нерӯи бозувони халқамон станцияи барқии Норақ бунёд ёфт, ки баландии дарғоти он 300 метр буда, баландтарин сарбанди чаҳон ба шумор меравад. Дар панҷсолаи ҷорӣ бошад, сохтмони навбати аввалини ГЭС-и Роғун дар

назар дошта шудааст, ки баландии дарғоти он ба 350 метр хоҳад расид.

Дар оғуши кӯху қаторкӯхҳои республика сарватҳои зиёди табиӣ ниҳонанд. Агар кӯхҳои Помиру Дарвоз аз лаълу лочвард ва тиллою ёқут бой бошад, пас кӯхҳои Зарафшону Хисор бо сурмаю симоб ва сурбу ангишти худ машҳур гаштаанд. Аз дараҳои зебои кӯхистон ҳамеша чашмаҳои оби шифобахш ҷӯш мезанад. Қисме аз ин чашмаҳо аллакай дар хизмати мардум буда, санаторияю шифохонаҳо бунёд ёфтаанд ва аз тамоми ғушаю канори мамлакат одамон барои истироҳату муолиҷа меоянд.

Мавҷудияти чунин фарқияти сатҳи маҳал боиси дар ҳудуди республика ба амал омадани дигаргунии иқлим, олами набототу ҳайвонот ва таркиби ҳокӯ ландшафт гардидааст. Хусусан иқлими Тоҷикистон вобаста ба баландию пасти ҳар ноҳияю водӣ таъсири назаррас дорад. Масалан, дар водии наздикӯҳӣ ва водии қисми ҷанубии республика боришоти солона ба 300—350 мм мерасад. Дар ин муддат аллакай дар аввалҳо ё охири моҳи май боришот қатъ гардида, қариб то охири тирамоҳ иқлими хушк ва бениҳоят гарм ҳукмфармо мегардад. Ҳарорати миёнаи тобистонӣ дар ин ҷойҳо дар соя то 41—43 дараҷа мерасад.

Бисёр тадқиқотчиён ин дигаргунии сатҳи маҳаллӣ ва вобаста ба он паҳншавии ҳокӯ иқлим ва набототу ҳайвонотро ба эътибор гирифта, дар ҳудуди республика якҷанд зинаҳои табииро фарқ мекунад.¹

Зинаи аввал минтақаи биёбонию нимбиёбониро дар бар гирифта, он дар баландии аз 300 то 450 м воқеъ гардидааст. Ба ин минтақа растаниҳои гармидӯст хос буда, қисми зиёди он аллакай дар моҳи апрель хушк мегардад. Дар қисми регзори ин минтақа буттаи саксавул дучор меояд. Дар водии дарёҳои Вахшу Қофарниҳон ва Яхсу бошад, дарахтҳои ҳамешасабз мерӯянд, ки он худ нишонаи дар давраҳои пеш мавҷудияту паҳнбудани бешаҳои зиёду туғайзорҳоро исбот мекунад. Соли 1938 дар соҳили ҷангалзори Вахш мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» таъсис ёфт. Бо ин восита бисёр намунаи нодири растани ва олами ҳайвоноти ин минтақа ҳифз карда мешавад.

Дар ин минтақа ва ё зона хокҳои хокистарранги хо-

¹ Ниг.: Попов К. П. В краю контрастов природы. Душанбе, «Маориф», 1986, сах. 16.

силхез паҳн шудаанд. Онҳо барои парвариши пахта ва боғу зироат имконияти калон медиҳанд. Бояд гуфт, ки маҳз дар ин зинаи табиӣ парвариши яке аз зироатҳои пурқиммат — пахтаи маҳиннах инкишоф меёбад. Аз зироатҳои субтропикӣ дар ин ҷо боз лиму, анҷир, анор ва хурмо парвариш меёбад. Сифати лимуи тоҷик ҳоло дар тамоми мамлакат машҳур гардидааст ва аз ҷиҳати истеҳсоли он республика дар мамлакат ба ҷои якум баромад. Аз олами ҳайвонот шағол, ҷайра, ҳаз, ҷирон (ғазол) ва хазандагон (мор, сусмор, калтакалос, сангпушт ва ғайра) бештар дучор меояд.

Зинаи дуюмро минтақаи дашт ҳам меноманд, ки аз 500—600 м дар кӯҳҳои қисми Шимолу Ҷануби республика то 1800—2000 метрро дар бар мегирад. Боришот дар ин ҷо каме зиёдтар буда, то 400—500 мм мерасад ва ҳарорати фасли тобистон ба 36—38 дараҷа мерасад. Ин минтақа аз олами наботот нисбатан бой аст. Ба гуфти олимон дашту водиҳои кӯҳсор дар дараҳои пеш бо ҷангали дарахтони ҳархела пӯшида буд ва бо сифати сӯзишворӣ истифодабарии дарахтон майдони он ниҳоят кам шуд. Дар баробари алафу буттаҳои даштӣ дар қисми кӯҳсор дарахтони pista, бодом, хуч, зелол, чормағз ва ғайра дучор меояд. Дар ин минтақа растаниҳои гулдор лола, сич ва дигар гулҳои зебанда фаровонанд.

Ин минтақа барои захираи хӯроки чорво шароити хубро муҳайё сохтааст. Ҳоло дар фасли баҳору тобистон бисёр хоҷагӣҳои қисми зиёди захираи хӯроки чорворо аз ҳисоби алафҳои доманакӯҳу марғзорҳо захира мекунанд. Ҳокӣ ин ҷо асосан хокистарранги сиёҳчатоб буда, дар қисми бешазор ба ҳокӣ ҷигарӣ иваз мешавад. Аз олами ҳайвонот бештар ҳояндагон воমেҳӯранд.

Бо сабаби кофӣ будани намнокӣ дар ин минтақа парвариши зироатҳои лалмӣ тараққӣ ёфтааст. Солҳои охир дар заминҳои лалмӣ парвариши боғу тоқзор ба амал бароварда мешавад. Таҷрибаҳо нишон дод, ки ба ҷои ғаллакорӣ инкишоф додани тоқпарварӣ даромаднокӣ хоҷагӣҳоро то 4—5 маротиба зиёд мекунад.

Зинаи сеюмро аксар минтақаи ҷангал номида, он дар баландҳои аз 1000 то 3000 метрро дар бар мегирад. Ҷангалзорҳои ин минтақа дар доманакӯҳҳо паҳн гардида, садди роҳи асосии сел ва дигар кӯчишҳои табиӣ мебошад. Азбаски миқдори боришот нисбатан зиёд аст (аз 1000 то 1600 мм дар як сол), бинобар дар

ҷойҳое, ки ҷангалзор нест дар натиҷаи ҷамъ шудани обҳои равои селҳо паи ҳам такрор меёбанд. Қисми зиёди бешазори ин минтақа аз тарафи одамон нест карда шудаанд ва имрӯз муҳофизати ҷангалзори кӯҳсор масъулияти асосиро талаб мекунад. Яке аз намояндаи муҳими дарахтзори ин минтақа — арча ба шумор рафта, аз якҷанд намуд иборат мебошад. Арча ба гармӣ тоқатовар буда, вобаста ба шароити маҳал аз намуди бутта то дарахтони калон (баландиаш аз 15 то 20 метр дучор меояд. Ҳоло бештар арчазор дар домана-кӯҳҳои Туркистон Ҷарафшон ва Петри Як вохӯрад. Минтақаи ҷангалзор қад-қад соҳили дарёҳо то Шимол ва Бадахшони Ҷарбӣ паҳн гардида, намояндаи асосии онро дарахтони бед, сафедор, ангат, хуч ва ғайра ташкил медиҳад.

Олами ҳайвоноти ин зинаи табиӣ хеле бой аст. Дар ин ҷо ба миқдори зиёд хирс, нахчир, хуки ваҳшӣ, гург, рӯбоҳ, заргӯш ва ғайра паҳн гардидааст. Аз намояндаи паррандагон бештар кабк, уқоб, боша дучор меояд. Дар дарёчаҳои кӯҳӣ ба миқдори зиёд ширмоҳӣ ва гулмоҳӣ паҳн гардидааст. Дар ин минтақаи кӯҳсор яке аз зеботарин кӯҳҳои Тоҷикистон — Искандаркӯл ва кӯлҳои афсонавии Марғузор ҷойгир шудаанд. Дар бораи кӯлҳои Марғузор ва зебогии онҳо бисёр қиссаи ривоятҳои аҷоибӣ халқӣ вучуд дорад. Ин минтақа аз обҳои чашмаи шифобахш низ бой аст ва ҳоло санаторияҳои Хоҷа-Обигарм ва Гармчашма аҳамияти умумиитифоқӣ пайдо кардаанд.

Зинаи ҷаҳорумро минтақаи субальпӣ меноманд. Сарҳади ин минтақа дар кӯҳҳои Ҳисор то 3200 метр, дар кӯҳҳои Туркистон то 3400 метр, дар қаторкӯҳҳои Олою Петри Як то 3500—3600 м ва дар Помири Ҷарбӣ то 3800 м мерасад. Дар кӯҳҳои қисми ҷанубии республика бошад, ин минтақа дучор намеояд.

Аз олами наботот дар ин ҷо бештар алафзор ва буттаю нимбуттаҳо паҳн шудаанд. Дар байни алафзор растани терескен низ хеле зиёд аст ва он беҳтарин растани хӯроки чорво дар шароити Помир ба ҳисоб меравад. Олами ҳайвоноти ин минтақа бо сабаби душворию сардии иқлим (ғайри Помири Шарқӣ) ниҳоят камбағал аст. Дар Помири Шарқӣ ба архар, гург, хирс, заргӯш, суғур ва ғайра дучор омадан мумкин аст. Тобистон ба ин минтақа паррандагони зиёд меоянд. Ху-

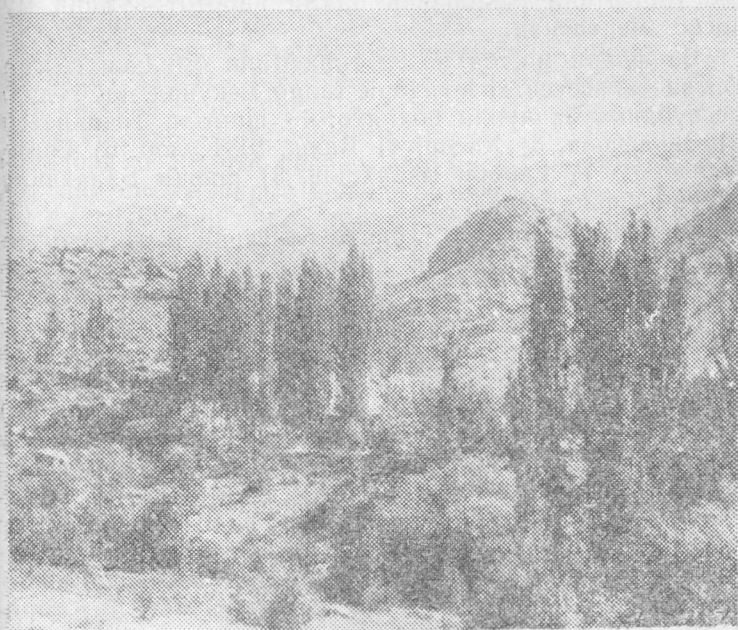
сусан мурғобии сурх ва ғози хиндӣ, ки ба «Китоби сурх» дохиланд, «меҳмон»-и доимии ин ҷо мебошанд.

Зинаи панҷум минтақаи альпӣ аст. Сарҳади ин минтақа дар ноҳияҳои ғарбии республика то баландии 4000—4200 м ва дар қисми шарқӣ (Помир) бошад, то 4500 м мерасад. Баъзан дар қуллаҳои қаторкӯхҳои ҷанубии республика дар баландҳои то 5500 метр низ намуди алоҳидаи растаниҳои вомехӯрад. Бо сабаби хунокии қаҳратун растаниҳои ин минтақа ҷун зонаи тундра қадпаст буда, аксар ба замин часпидаанд. Баъзе намуди растаниҳои дар баргҳои худ хор доранд, ки вазифаи муҳофизаткуниро адо менамоянд. Алафзори растаниҳои минтақаи альпӣ гулҳои рангорангу дилкаш доранд. Ба гуфти мутахассисон, ин шояд аз он сабаб аст, ки диққати ҳашароти гардолудкорро ба худ ҷалб мекунанд. Зеро дар ин минтақа ҳашарот ниҳоят кам аст.

Дар минтақаи альпӣ ҷарогоҳҳои асосӣ ҷойгир буда, ҳангоми тобистон аз қисми районҳои гарм тамоми рамаи ғӯсфандон ва ҳатто галлаи асп низ ба ин ҷо ба муддати 2—3 моҳ оварда мешавад. Аммо бояд қайд кард, ки дар натиҷаи ғайриоқилона ва бетартибона ҷаронидани ҷорво сифати ҷарогоҳи альпӣю суб-альпӣ сол то сол паст шуда истодааст. Дар бисёр ҷарогоҳҳои доимӣ ҳосилнокии он ниҳоят паст шуда истодааст. Барои пешгирии он як қатор ҷораҳои муҳим андешидан лозим аст. Хусусан ба амал ҷорӣ намудани системаи пешниҳод намудаи академик Х. Ю. Юсуфбеков дар Помири Ғарбӣ барои дар солҳои наздик сермахсул гардонидани бисёр ҷарогоҳҳои ин минтақа ёрии амалӣ хоҳад расонид.

Аз олами ҳайвонот дар ин минтақа архар, нахчир вохӯрда, аз дигар минтақаҳо дар фаслҳои алоҳида бошад, гург, рӯбоҳ ва паррандаҳои соҳибчангол ва ғайра вомехӯранд.

Бисёр тадқиқотчиёни рус ва минбаъд олимони советӣ хусусиятҳои хоси табиати Тоҷикистонро ба назар гирифта, ҳудуди онро ба якҷанд вилоят, район ва ноҳияҳои табиӣ ҷудо кардаанд. Ба ноҳияҳои табиӣ ҷудокунии республика на ин ки барои муайян кардани тахассуси зироаткорӣю ҷорводорӣ, балки барои минбаъд дуруст ҷойгиронии соҳаҳои саноату нақлиёт низ ёрӣ мерасонад. Дар бисёр ҳолат сарҳади ноҳияҳои табиӣ бо ноҳияҳои иқтисодӣ қариб бо ҳам дуруст меоянд.

Р. Селиванов худуди Тоҷикистонро ба хафт ноҳияи табиӣ чудо мекунад: 1) Тоҷикистони Шимолӣ, 2) Тоҷикистони Марказӣ, 3) Тоҷикистони Ҷанубӣ, 4) Тоҷикистони Шарқӣ, 5) Помири Ғарбӣ, 6) Помири Шарқӣ, 7) Помири Шимолӣ¹.

Аз муаллифони дигар М. В. Четыркин, К. Ш. Чӯраев, Гвоздецкий Н. А. ва дигарон низ оид ба табиат ва ба ноҳияҳо ҷудокунии республика таклифҳои муфид пешниҳод кардаанд.

Биологӣ намоён ва донандаи табиати республика К. В. Станюкович худуди Тоҷикистонро ба ду қисми калони табиӣ—Осиёи Пеш ва Осиёи Марказӣ тақсим карда, дар дохили онҳо боз 9 тумани дигарро (Курамма, Туркистон, Зарафшон, Хисор, Вахш, Қӯлоб, Қаротегин, Помири Ғарбӣ, Помири Шарқӣ) чудо мекунад.² Ин тарзи ноҳиябандӣ хусусан ҳангоми ба ҳи-

¹ Селиванов Р. Природа и природные ресурсы Таджикистана, нашр. давлати Тоҷикистон, 1958, сах. 99.

² Таджикистан (природа и природные ресурсы), Душанбе, «Дониш», 1982, сах. 577.

соб гирифтани паҳншавии олами наботот кӯмаки муносиб мерасонад.

Ба фикри мо, ба назар гирифтани омилҳои географӣ ва таҳассуси хоҷагидорӣ талаб мекунад, ки ҳудуди республика ба чунин ноҳияҳо: 1) шимоли Тоҷикистон, 2) Зарафшон, 3) Ҳисор, 4) Вахш, 5) Кӯлоб, 6) Ғарму Файзобод, 7) Ғарбии Бадахшон, 8) шарқи Бадахшон¹ тақсим карда шавад.

Тасавури дурусти табиату боигарии сарзамини тоҷиконро бе чунин тарзи ноҳиябандӣ муайян кардан ҳе-ле мушкил аст.

Шимоли Тоҷикистон бо қаторкӯҳҳои Туркистон аз ноҳияи Зарафшон чудо шуда, дар шимол сарҳади он бо кӯҳҳои Курама мегузард. Рельефи ноҳия мураккаб набуда, дар шимоли кӯҳҳои Курамаю Муғул (Мевағул) ва қисми зиёди масоҳати онро ҳамворӣ ва ё пастиҳои Фарғонаи тоҷик ишғол намудааст. Иқлими ин ноҳия гарми хушк буда, ҳарорати моҳи июль аз 25 то 28 дараҷа мерасад. Боришот бошад, аз 300 то 400 мм ва дар баъзе солҳо 100—150 мм мешавад. Кӯҳҳои Шимоли Тоҷикистон аз олами наботот нисбатан камбағал буда, қисми водигӣ бениҳоят аз худ карда шудааст. Дар баробари боғу тоқпарварӣ дар ин ҷо пахтакорӣ ва зироати ғалладонаю обҷақорӣ низ мавқеи асосӣ дорад. Пахта то баландиҳои 900—1000 м низ аз сатҳи баҳр коридар мешавад. Тоқпарварӣ бошад, дар баландиҳои аз 1200 то 1700 м доман кашадаанд. Дар воҳаҳои Исфараю Ёро-теппа ва Шаҳристон майдони васеи боғҳои мева ҷойгир шудаанд. Дар шимоли республика захираи калони сарватҳои зеризаминӣ низ дарёфт шудааст ва вобаста ба он соҳаҳои муҳими саноати инкишоф меёбад. Дар оянда вобаста ба шароитҳои табиӣ таҳассуси асосии хоҷагии ин ноҳияро пахтакорӣ, боғу тоқпарварӣ, чорводорӣ ва соҳаҳои мухталифи саноати ташкил хоҳад дод.

Ноҳияи Зарафшон кӯҳсор буда, дар ҳудуди он қаторкӯҳҳои Зарафшон, доманаи ҷануби Туркистон ва шимолии қаторкӯҳи Ҳисор ҷойгир шудаанд. Нуктаи баландиҳои мутлақӣ он аз 1000 то 5000 м мерасад. Рельефи ноҳия бисёр мураккаб аст. Қисми ҳамвории

¹ Сокинони Бадахшон, хусусан кӯхансолон «Помир» гуфта, қисми шарқӣ ва аз Мурғоб он тарафро дар назар доранд. Бисёр тадқиқотчиён тамоми Бадахшонро Помир меҳисобанд, ки ин, ба фикри мо, нодуруст аст.

онро водихои Панҷакент, Заҳматобод ва Мастҷоҳ ташкил медиҳад.

Иқлими водиро аз рӯи намнокиаш ба қисми шарқӣ ва ғарбӣ тақсим мекунанд. Шарқии он хушқтар буда, дар сарғаҳи водӣ ҷойгир аст, ғарбиаш бошад, аз деҳаи Урметан сар шуда, нисбати намнокиаш зиёдтар аст. Миқдори боришоти солона дар қисми ғарбӣ 250—350 мм, дар қисми шарқӣ бошад, ба 200—250 мм мерасад. Аз ин ҷиҳат дар қисми ғарбии ноҳия зироаткориҳои лалмӣ инкишоф ёфтаст, вале дар қисми шарқӣ бошад, танҳо бо ёрии обёрӣ кишт кардан мумкин аст. Мувофиқи таҷрибаҳои мавҷуда дар ин ноҳия тоқ то баландихои 2000—2100 ҳам нашъунамо меёбад. Сарҳади зироати ғалладона бошад, то 2900—3000 м мерасад.

Ноҳияи Зарафшон аз маъданҳои кӯҳӣ бой аст. Ҳоло дар ин ҷо як қатор қорхонаҳои истеҳсоли истихроҷи фулузоти ранга барпо ёфтаанд. Дар панҷсолаи ҷорӣ истифодаи калонтарин қони ангишти Осӣи Миёна — Фон ягноб дар назар дошта шудааст.

Тахассуси асосии хоҷагидорӣ ин ноҳия боғу тоқпарварӣ, тамоқу ва ҷорводорӣ аст. Дар ин водӣ навъҳои беҳтарини зардолую тут месабзад, ки он бешубҳа дорои самарани зиёди иқтисодӣ хоҳад гашт. Заминҳои беканори сарғаҳи Зарафшон ҳосили баланди картошка медиҳад. Ин талаб менамояд, ки тахассуси ояндаи водӣ ба соҳаи картошкапарварӣ низ равона карда шавад.

Ноҳияи Ҳисор аз шимол бо қаторкӯҳҳои Ҳисор ва қисми ҷануби он бо кӯҳҳои Боботоғ, Октоғ ва Рангон печонида шудааст. Қаторкӯҳҳои қисми ҷануби водӣ он қадар баланд нест. Аниқтараш нуқтаи баландтарини он ба 1500—1600 м мерасад.

Миқдори боришоти солона аз 600 то 1600 мм буда барои парвариши зироати лалмӣ шароити хуб фароҳам меоварад. Иқлими ин водӣ барои парвариши пахта то баландии 1200 м ҳам имконият медиҳад. Сарҳади тоқпарварӣ то баландихои 1600—1700 м ва зироати ғалладона бошад, то 2900—3000 м мерасад. Давомнокии хунукӣ вобаста ба сатҳи баландӣ аз 70 то 250 рӯз идома меёбад. Азбаски зимистони мӯътадил дорад, баъзан хунукӣ (бо сабаби вазидани бодҳои арктикӣ) то 25—26 дараҷа мерасад ва бисёр растаниҳои гармитаб (аз ҷумла анҷиру анор ва хурмо)-ро хунук мезанад.

Аз сабаби сернамӣ доманаи чануби кӯҳҳои Ҳисор назар ба ҳамаи дигар каторкӯҳҳои республика серчангал аст. Ин намнокӣ солҳои охир боиси дар домана-кӯҳҳо тараққӣ ёфтани тоқпарварии лалмӣ гардидааст. Ин ноҳия аз маъданҳои фойданок хело бой аст ва дар ин ҷо корхонаҳои калони соҳаи саноати маъдани республика ҷойгир шудаанд.

Вобаста ба шароитҳои табиӣ дар ин ҷо баробари пахтакорӣ соҳаи боғдорӣю чорводорӣ тараққӣ ёфтааст. Минбаъд дар ноҳия инкишоф додани тоқпарварии лалмӣ, сабзавоткорӣ, боғҳои субтропикӣ ва хоҷагиҳои наздишаҳрӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Ноҳияи Вахш дар шимол бо ноҳияи Ҳисор ва аз ҷануб бо даръёи Панҷу Ому ихота шудааст. Сатҳи ин ноҳия нисбат ба дигар ноҳияҳои республика пасттар аст. Кӯҳҳои пасти атрофи ин водӣ: Боботоғ, Оқтоғ, Қаротоғ ва Туянтоғ давоми шоҳаҳои кӯҳи Ҳисору Дарвоз буда, нуктаи баландтарини онҳо аз 1000—1500 м зиёд нест.

Иқлими ноҳияи нисбатан гарм буда, давомнокии давраи гармӣ аз 250 то 300 рӯз мерасад. Дар ин ҷо вобаста ба ҳарорати ҳаво яке аз зироати гармиталаб пахтаи маҳиннаҳ то баландҳои 700—800 метр ҳам ба хубӣ нашъунамо меёбад. Дигар зироат ва навъҳои дарахтони мевадор дар ҳама зинаҳои баландӣ ба осонӣ месабзанд.

Аз рӯи шароити намнокӣ дар ноҳияи мазкур водӣҳои Ёвон, Қофарниҳон ва Қурғонтеппа аз ҳам фарқ мекунанд. Боришоти солона дар водии Қофарниҳон ба 150—290 мм, дар водии Қурғонтеппа 180—355 мм ва дар Ёвон бошад, то 600—620 мм мерасад. Дар тамоми ноҳияи Вахш давомнокии хуноқӣ аз 35 то 80 рӯз буда, давраи нашъунамои растаниҳо хеле дарозмуддат аст.

Ҳоку набототи ин ноҳия дар натиҷаи тараққиёти зиёди зироаткорӣ бештар таъсири антропогениро ҳис мекунад. Дар баландҳои кӯҳӣ арча, pista ва баъзе дигар намуди растаниҳои пахнбарг дучор мешавад.

Ноҳияи Вахш яке аз водӣҳои тараққиёфтаи зироат ва макони пахтаи маҳиннаҳи республика аст. Дар бағробири пахтаю чорво минбаъд дар ин ноҳия тараққиёти зироатҳои цитрусӣ ва субтропикӣ ҷои намоёнро мегирад. Хусусан дар адиру теппаҳо вусъат додани лимуларварӣ самарани зиёди иқтисодӣ хоҳад бахшид.

Ноҳияи Кӯлоб бо ноҳияи Вахшу Ғарбии Бадахшон ҳамсарҳад буда, рельефи он қариб ба водии Вахш шабоҳат дорад. Қисми шимол ва шарқии он нисбатан баландтар ҷойгир аст ва он садди роҳи анбӯхи ҳаво гардида, барои зиёдшавии боришот шароит фароҳам меоварад. Қисми ҳамворӣ — аз райони Фархор то сохилҳои Яхсӯ ва Қизилсӯ идома ёфта, дар ин ҷо баландии он аз сатҳи баҳр ба 350—400 м мерасад. Кӯҳҳои Тереклитоғ, Чилонтоғ ва Сарсарак бо баландии 1000—1500 м шоҳи кӯҳҳои Дарвоз ва Ҳазратишоҳро ташкил медиҳад.

Ноҳияи Кӯлоб низ гарм буда, ҳарорати миёнаи моҳи июл ба 29—30 дараҷа мерасад. Давомнокии нашъунамои растанӣҳо то 250—300 рӯзро дар бар мегирад. Мавҷудияти захираи гармӣ имконияти дар баландии 600 то 1000 м коридани пахтаро дорад. Токпарварӣ дар баландии 1700 то 1900 м., зардолу то 2500 м ва зироти ғалладона бошад, то 3000 м парвариш меёбанд.

Миқдори боришот ба ҳисоби миёна аз 300 то 740 мм буда, дар доманакӯҳҳо барои парвариши зироати лалмӣ ҳеле мусоид аст. Зинаи хоку растанӣ қариб ба ноҳияи Ҳисор монанд аст, вале сарҳади он нисбатан баландтар ҷойгир шудааст.

Ноҳияи Кӯлоб аз захираи маъданҳои фойданок бой аст. Дар ин ҷо калонтарин дар мамлакат захираи на-максанг, кони намаки Ҳочамӯъмин мавҷуд аст. Ноҳияи мазкур дар баробари пахта, ҷорво, ғалла, инчунин боғу тоқпарварӣ ва шолікориро дар оянда тараққӣ медиҳад.

Ноҳияи Ғарму Файзобод бо ноҳияҳои Ҳисору Кӯлоб ва ғарби Бадахшон ҳамшафат аст. Дар ҳудуди ноҳияи мазкур кӯҳҳои Вахшу Қаротегин, доманаи ҷануби кӯҳҳои Олой ва Петри Як ҷойгир шудаанд. Дарёҳои он сероб ва мачрои тез доранд, ки ин сабаби асосии пайдо гардидани захираҳои зиёди энергетикӣ шудааст. Ҳарорати миёнаи моҳи июль аз 15 то 25 дараҷа расида, дар минтақаи субальпӣ ба 10—15 дараҷа мерасад. Тобистони ин ноҳия нисбатан салқин ва сернам мешавад. Миқдори боришот аз 650 то 900 мм буда, дар Чиргатол ҳамагӣ 270—280 мм аст. Чунин миқдори боришот имкон медиҳад, ки тоқ дар баландии 1400 то 1800 м, зардолу — 2400—2500 м ва ғалладона то 2900—3000 м парвариш ёбад. Сарҳади парвариши картошка дар Чиргатол то 1800—2000 м расидааст.

Дар Файзобод бо сабаби кофӣ будани намнокӣ ва ҳарорат соле ду бор ҳосили картошка рӯенида мешавад. Дар ноҳияи Ғарму Файзобод маъданҳои зиёди фоиданок аз чумла, масолеҳи бинокорӣ низ мавҷуданд.

Шароитҳои табиӣ ин ноҳия дар баробари чорводорӣ, боғдорӣ ва ғаллакорӣ барои дар оянда тараққӣ додани соҳаи картошкаю занбӯрпарварӣ мусоидат мекунад.

Сарҳади ноҳияи Ғарбии Бадахшон дар қисми ғарбӣ ва ҷануб бо дарьёи Панҷ ва дар шимол бо кӯҳҳои Дарвоз мегузарад. Рельефи ин ноҳия мураккаб буда, қисми зиёди масоҳати онро қаторкӯҳҳои Дарвоз, Ванҷ, Язгулом, Шугнон, Шаҳдара ва Вахон ишғол мекунанд. Баландии ин қаторкӯҳҳо ба ҳисоби миёна 5500—6000 метр буда, дар қуллаҳои он пиряхҳои доимӣ хобиданд. Дар ноҳия водихои танги наздикӯҳӣ мавҷуд буда, набототи кӯҳсори он ба минтақаи альпӣ дохиланд. Дар водихои дарьёи Ванҷу Шаҳдара, Ғунд, Панҷ ва Кӯҳдара дар баландҳои аз 2000 то 3500 метр ҷангалзори дарахтони маҷнунбеду сафедор, санҷиду арчаро вохӯрдан мумкин аст.

Иқлими ноҳия вобаста ба рельефи маҳал ва гардиши ҳаво хеле гуногун аст. Дар водии Ванҷу Панҷ ҳарорати миёнаи июлӣ аз 20 то 25 дараҷа ва январӣ бошад, аз 5 то 10 дараҷа мерасад. Миқдори боришот бошад, аз шимол ба ҷануб кам мешавад. Дар Қалъаи Хумб миқдори боришот зиёда аз 400 мм буда, дар ҳудуди Ишқошим бошад, ҳамагӣ 100—150 мм аст. Дар водии дарьёи Панҷ шароитҳои табиӣ имконият медиҳад, ки зардолу то баландии 3000 м., ғалладона то 3400—3500 м парвариш ёбад. Дар водии дарьёи Хумбоб гармии фасли тобистон барои парвариши зироати субтропикӣ (анҷиру анор ва лимӯ) мувофиқ аст. Ҳоло дар яке аз совхозии баландкӯҳӣ ба номи Юлиус Фучик парвариши лимӯ ба соҳаи сердаромади хоҷагӣ табдил ёфтааст.

Таҳассуси хоҷагидорӣ мардуми ин ноҳия дар баробари чорводорӣ, кирмакпарварӣ ва ғаллакорӣ боз боғдорӣю картошкапарварӣ аст. Дар водии Шаҳдара дар баландии то 3200 м ҳосили хуби картошка мегиранд. Барои минбаъд тараққӣ додани боғу зироаткорӣ дар ин ноҳия саҳми институти биологии Помир хеле калон аст. Институт ва боғи ботаникии он дар баландие (2320 м) ҷойгиранд, ки якумин дар СССР ва баъ-

ди боғи ботаникии Дардчил (Хиндустон) дуоумин дарчаҳон ба ҳисоб меравад.

Ноҳияи Шарқи Бадахшон баландтарин кишвари кӯҳсори мамлакат буда, ҳатто водихои он аз 3500—4000 м аз сатҳи баҳр паст нестанд. Кӯҳҳои асосии ин ноҳия — Музкол, Пшарт, Аличур, Бозордара, Зулумарт, Сарикӯл мебошанд, ки то 5000—6000 ҳазор метр баландӣ доранд. Дар ин ҷо бисёр кӯлҳо пайдоиши пиряхӣ доранд. Кӯлҳои калонтарини он Қарокӯл ва Яшилкӯл мебошад.

Иқлими ноҳия гуногун буда, ҳарорати миёнаи моҳи июль аз 10—13 дараҷа зиёд нест. Дар моҳи январь бошад, 18—25 дараҷа хунук мешавад. Дар баъзе ҳолат хунокии ҳаво аз 50 дараҷа ҳам мегузарад. Вобаста ба рельефу мавқеи ҷойгиршавӣ боришот ниҳоят кам аст. Дар водихои қисми ғарбӣ миқдори боришот қариб 150 мм ва дар қисми шарқӣ ҳамагӣ 50—70 мм ташкил медиҳад.

Хунокии қаҳратун яке аз сабаби дар баъзе қисмҳои ин ноҳия пайдо гардидани яхбандии доимӣ (водиҳои дарёи Мурғоб ва Оқсу) дар чуқурии 1,5 м шудааст, ки ғафсии қабати он то ба 4—5 м мерасад. Олами набототи онро аксар растаниҳои минтақаи субальпӣ ва альпӣ ташкил медиҳанд.

Таҳассуси асосии хоҷагидорӣ ин ноҳия гӯсфанду қутоспарварӣ аст. Қормандони Стансияи биологии Помир дар натиҷаи заҳмати зиёд навъҳои нави ҷав, ҷавдор ва дигар хелҳои хӯроки чорворо ба шароити маҳал мутобиқ намуданд. Минбаъд чорводорӣ соҳаи муҳими хоҷагии ин ноҳия мегардад.

ДИЕРИ «КҶЛОҲСАФЕД»

Яке аз саёҳони араб кӯҳсори тоҷиконро бо барфу яхҳои доимӣ ҳамин тавр ба қалам дода буд.

Пайдоиши барфу пиряхҳои доимӣ дар кӯҳсори сарзамини мо пеш аз ҳама ба иқлими сарди минтақаи баландкӯҳ қаробат дорад. Аз рӯи ҳисоби мутахассисон масоҳати умумии барфу пиряхҳои доимии сайёраи мо ба 16 млн. километри мураббаъ мерасад, ки аз ин қариб 90 фоизаш ба ҳиссаи Антрактида ва Гренландия

рост меояд. Пирьяхҳои кӯхсор қариб 1,5 ғонзи сатҳи яху барфҳои ҷаҳониरो ташкил дода, мақоми онҳо дар захираю бо оби нӯшоки таъмин кардани сайёраамон ниҳоят бузург аст.

Калонтарин пирьяҳи кӯхсор дар нимҷазираи Аляска бо номи пирьяҳи Беринг машҳур буда, бештар аз 170 км дарозӣ дорад. Дар қитъаи Европа бештари пирьяҳҳо дар кӯҳҳои Альп ҷой гирифта, миқдори онҳо ба 1200 мерасад. Дар қаторкӯҳҳои Кавказ пирьяҳи Дыхсу калонтарин (дарозинаш 13 км ва масоҳаташ 40 километри мураббаъ) ба ҳисоб меравад.

Аз ҳама бузургтарин анбӯҳи пирьяҳҳои доимии мамлакат дар ҳудуди кӯхсори Тоҷикистон ҷойгиранд. Ин диққати бисёр сайёҳону тадқиқотчиёро ҷалб мекард. Вале тадқиқоти аввалини пирьяҳҳои сарзамини мо бо номи сайёҳи машҳури рус А. П. Федченко мансуб аст. А. П. Федченко соли 1870 сарғаҳи водии Зарафшонро тадқиқ намуда, дар бораи пирьяҳҳои он маълумоти муҳим ҷамъ кард. Соли 1871 ӯ як қатор пирьяҳҳои дигарро дар минтақаи Бадахшон омӯхта ба қайд гирифт. Тадқиқотчи дигари машҳури рус В. Ф. Ошанин соли 1878 аз роҳи Қаротегину Дарвоз водии дарьёи Муксуро саёҳат намуда, пирьяҳи бузургро кашф кард ва онро бо номи Федченко гузошт.

Солҳои минбаъда завқи тадқиқоти пирьяҳҳои Тоҷикистон диққати сайёҳони зиёдро ба худ ҷалб кард. Дар ин давра як қатор тадқиқотчиё аз ҷумла Я. С. Эдельштейн, Г. Е. Грум-Гржимайло, Н. Л. Корженевский, Я. И. Беляев, И. А. Преображенский ва дигарон қаторкӯҳҳои Хисору Қаротегин, Дарвоз, Язғулом, Ванҷ ва Пётри Якумро саёҳат намуда, даҳҳо пирьяҳи навро кашф карданд.

Дар тадқиқу омӯзиши пирьяҳҳои сарзамини тоҷик ҳиссаи экспедицияи Помир, ки онро Академияи Ҷаноби СССР бо сарвариин Н. П. Горбунов (соли 1928) ташкил карда буд, хеле калон аст. Экспедиция бори нахуст бо ёрии нақшаи топографӣ ҷойгиршавии пирьяҳҳо ва даҳҳо пирьяҳҳои навро ба нақша гирифт.

Солҳои 1932—1933 бошад экспедицияи тоҷику помир як қатор тадқиқотҳои гляциологӣ бурда, бори нахуст дар болои пирьяҳи Федченко (дар баландии 4170 метр) станцияи обу ҳавосанҷиро барпо сохт.

Мувофиқи тадқиқоти солҳои охир дар ҳудуди рес-

публика 8492 пирьях ба ҳисоб гирифта шудааст, ки қариб 8,5 ҳазор километри мураббаъро дар бар мегирад. Ба таври дигар ғӯем, пирьяхҳо қариб 6 фоизи масоҳати республикаро ишғол мекунад. Дар қисми Марказии Тоҷикистон дар баландии аз 4200 то 5000 метр пирьяхи Зарафшон воқеъ аст. Ин пирьях қариб 25 км дарозӣ ва 1,5 км паҳнӣ дошта, масоҳаташ ба 41 километри мураббаъ мерасад.

Дар дигар қисмҳои республика вобаста ба баландии кӯҳҳо ҳаҷми пирьяхҳо низ дигаргун аст. Масалан, агар дар водии даръёи Кофарниҳон ҳаҷми миёнаи ҳар пирьях ба 320 метри мураббаъ баробар бошад, пас ин нишондиҳанда дар водии Сурхобу Обихингоб ба 590—940 ва дар соҳили даръёи Язғулом ба 1,2 километри мураббаъ мерасад.

Ҷойгиршавии пирьяхҳои республика низ як хел набуда, он ба шароити рельеф ва боришот сахт алоқаманд аст. Масалан, дар водии даръёи Сурхоб баъзе пирьяхҳо ҳатто дар баландии 2300—2400 м вохӯрдан мумкин аст. Хол он ки дар атрофи кӯли Қароқул ва

водни Мурғоб пирьяхҳо аз баландии 4400—4500 м поёнтар дучор намеояд.

Пирьяхҳои калонтарини республика дар доманақӯҳои Дарвоз, Академияи Фанҳо, Пётри Як, Ванҷ ва Язғулом ҷойгир шудаанд. Калонтарин пирьяхи Тоҷикистон ва тамоми мамлакат — Федченко маҳз аз ҳамин ноҳия ибтидо мегирад. Пирьяхи мазкур 77 км дарозӣ ва қариб 652 километри мураббаъ масоҳат дорад. Нуктаи баландтарини пирьяхи Федченко 7480 м буда, забонаи он бошад, дар водии дарьёи Селдара (шоҳоби Муксӯ) ҳамагӣ ба 2880 м мерасад. Ғавсии қабати пирьяхи Федченко 700 ва дар баъзе ҷойҳо 800 м буда, аз якҷанд шоҳаҳои бузург иборат аст. Калонтарин шоҳаҳои он пирьяхи Наливкин (бо дарозии 14 км), Витковский (12,6 км), Академияи Фанҳо (7,7 км) ва Бивачный (28 км) ба ҳисоб мераванд. Баъди Федченко пирьяхи Грум-Гржимайло буда, дарозии он ба 36,7 км мерасад. Пирьяхи мазкур ба соҳили дарьёи Бартанг дохил аст ва масоҳаташ ба 143 километри мураббаъ баробар аст.

Пирьяхи Гармо, ки аз доманаи ғарби қуллаи Коммунизм ибтидо мегирад, то водии дарьёи Хингоб кашол ёфта, аз ҷиҳати бузургӣ дар ҷои сеюм меистад (масоҳаташ 114,6 километри мураббаъ).

Дар баробари пирьяхҳои номбурда боз пирьяхҳои Октябрь (88,2 км²), Савукдара (53,0 км²), Уйсӯ (50,2 км²) ва ғайраро ном бурдан мумкин аст, ки ба қатори пирьяхҳои калонтарини мамлакат дохил мешаванд. Танҳо дар Бадахшон боз бештар аз ҳазор пирьях маълум аст, ки аз 1,5 то 2,0 км дарозӣ доранд.

Дар натиҷаи мушоҳидаҳои чандинсола боз як қатор маълумотҳои муҳимро низ дар бораи ҳаракати пирьяхҳо ҷамъ оварданд. Аниқ намудани ҳаракати пирьях барои сари вақт пешгирӣ намудани баъзе ҳодисаҳои нохуш роли ниҳоят муҳим мебозад. Суръати ҳаракати пирьяхҳо аксар ба иқлим, ҷойгиршавӣ ва қувваи фишор вобастагӣ дорад. Дар ин бора аз ҳама бештар пирьяхи Федченко омӯхта шудааст. Мувофиқи нишондоди Л. Н. Соколов пирьяхи мазкур дар як шабонарӯз ба ҳисоби миёна 72 сантиметр ҳаракат мекунад. Ҳоло дар ҳама ғӯшаю канори мамлакат ва хусусан Тоҷикистон станцияҳои махсуси яхшиносӣ кор мекунад ва ба тамоми дигаргуниҳои ҳаракату низомии пирьяхҳо диққати махсус медиҳанд.

Баъзан ҳатто кафоғардии забонаи пирьяхҳо низ ба назар мерасад. Масалан, мувофиқи мушоҳидаҳо солҳои 1881—1932 пирьяхи Зарафшон то 1200 м кӯтоҳ шудааст. Дар пирьяхи Федченко аз соли 1916 то соли 1950 забонаи он то 2600 м кӯтоҳ буд. Холо бошад, аз сари нав ҳолати аввалаи худро гирифтани забонаҳои он пирьях ба назар мерасад.

Баъзе пирьяхҳои ҳастанд, ки баъди муддати «оромӣ» боз ҳаракати суръатнокро давом медиҳанд. Масалан, пирьяхи Хирс (ғарбии Бадахшон) баъди чанд мӯҳлате, соли 1955 ногаҳон ба поён лағжид. Дар натиҷа пули посёлкаи геологҳоро вайрон кард. Соли 1956 назар ба ҷои пештара хеле поён фаромада, аз водии Хирсдара ба водии Абдуқаҳҳор ҳаракат кард. Дар ин давра суръати ҳаракати шабонарӯзии он бештар аз як км буд. Баҳори соли 1973 пирьяхи Хирс аз сари нав боз ба ҷунбиш даромад ва дар муддати ду моҳ то 2 км поён фаромад.

Моҳи июни соли 1967 пирьяхи Ровак дар сарғаҳи дарьёи Ванҷ аз қисми шимоли доманакӯҳи Ванҷ ба ҳаракат даромада, дар якҷанд дақиқа масофаи бештар аз 3 км тай намуда, қариб 2 км роҳи автомобилгардро хароб кард.

Чунин ҳодиса моҳи июли соли 1974 ба пирьяхи Дидал, ки дар шимоли доманакӯҳи Пётри Як ва сарғаҳи руди Дара воқеъ аст, низ рӯй дода буд. Аз гуфти яхшинос А. А. Яблоков¹ то якуми август пирьяхи мазкур 700 м ба поён ҳаракат карда, 13 август бошад, суръати ҳаракати он якбора зиёд гардид ва забонаи он ба масофаи 3 км ба поён лағжид. Дар натиҷа қариб тамоми водии ин дарьёчаро обу сели ин пирьях ишғол кард.

Дар шароити имрӯза, ки талаботи соҳаҳои хоҷагии халқ ба об ниҳоят калон аст, омӯхтани обшавии шабонарӯзии пирьяхҳо низ аҳамияти калон дорад.

Ҳангоми тобистон обшавии шабонарӯзии пирьяхҳо ба 4—5 см мерасад, ки ин пеш аз ҳама ба ҷойгиршавӣ ва ҳарорати маҳалл зич алоқаманд аст. Дар давраи гармии сол бошад, ба ҳисоби миёна аз ҳар пирьях об-

¹ Ниг.: Яблоков А. А. Ледяной поток. Журн. Метеорология и гидрология, 1975, № 7, сах. 12.

шавӣ аз 2 то 5 м ташкил медиҳад. Ин процесс дар давоми сол дар натиҷаи боришот боз аз нав барқарор мегардад.

Аз сабаби сол то сол афзудани майдони кишт табибот ба об боз ҳам меафзояд ва дар ин кор сахми пирьяхҳои баландкӯҳ ниҳоят бузург аст. Ҳатто солхое, ки боришот каму гармӣ меафзояд, аз ҳисоби обшавии пирьяхҳо оби дарьёҳо зиёд мешаваду қусури камобӣ бартараф мегардад.

Мувофиқи нақшаҳои пешбинишуда то солҳои 2000-ум дар ҳамаи республикаҳои Осиёи Миёна аз худ кардани садҳо ҳазор гектар заминҳои нав дар назар дошта шудааст. Ин бешубҳа ба таври ҷиддӣ танзими оби дарьё ва сарфи оқилонаи обро талаб мекунад. Бисёр мутахассисон дар ин ҳолат илоҷи ягонро бо роҳи ба таври сунъӣ зиёд намудани обшавии барфу пирьяхҳо мебинанд. Мувофиқи нишондоди Г. А. Авсюк ҳангоми дар як километри мураббаъ пошидани 5 тонна хокан ангишт обшавии яху барф то андозаи 1—1,5 баробар зиёд мешавад¹.

Вале аз тарафи дигар масъалаи ба таври сунъӣ обкунии яху барфҳои доимӣ пурра тадқиқ нашудааст. Бисёр олимон таъкид мекунанд, ки дар натиҷаи обкунии сунъӣ масоҳати умумии яху барфҳо кам мешавад ва боришоти солони онро пурра барқарор карда наметавонанд. Аз гуфти яхшинос С. В. Колесник ба таври сунъӣ об намудани яху барфҳои доимӣ баъди даҳсолаҳо ба вайрон шудани низомӣ дарьёҳо ва намнокӣ оварда мерасонад. Ҳоло дар атрофи ин масъала баҳсу мулоҳизаҳо идома дорад. Вале бояд ҳаминро гуфт, ки пирьяху барфҳои доимии кӯҳсори тоҷик ҳиссаи муҳимтарини захираҳои табиӣи республика мебошанд. Мувофиқи тадқиқоти олимони то соҳи 2000-ум дараҷаи ба фазои атмосфера сар додани газҳои ҳархела дучанд меафзояд ва он яке аз сабабҳои асосии то 2—3 дараҷа зиёд шудани ҳарорати ҳавои сайёраи мо мегардад. Аз ин рӯ вақти он расидааст, ки оид ба муҳофизати барфу пирьяхҳои доимӣ низ чораҳои муҳим андешида шавад, зеро онҳо барои табиату беҳбудии насли оянда чун гавҳараки чашм зарур мебошанд.

¹ Ниг.: Авсюк Г. А. Искусственное усиление таяния льда и снега горных ледников. Асарҳои институти географияи АФ СССР, 1953, нашри 56, сах. 28.

«КЎЛҲОИ АФСОНАВӢ»

Баъзе сайёҳоне, ки ба сарзамини мо омаданд, дар кайдхоишон Тоҷикистонро «кишвари кӯлҳои афсонавӣ» номидаанд. Ин беҳуда нест. Охир дар чунин баландии кӯхсор пайдоиши кӯл дар ҳақиқат афсонавист. Табиати бе ин ҳам дилкаши моро ин кӯлҳо бо ҳусни беандозаи худ ниҳоят дилчаспу дилпазир гардондааст.

Дар айни замон дар ҳудуди республика қариб 1300 кӯл бо масоҳати зиёда аз 705 километри мураббаъ вучуд дорад. Аксари онҳо дар ҳудуди Бадахшону водии Зарафшон ҷой гирифтаанд. Аз гуфти А. М. Никитин қариб 83 фоизи кӯлҳои республика дар баландии аз 3500 то 5000 м воқеанд. Дар чунин баландиҳо шароитҳои иқлимию ҳодисаҳои геологӣ ба пайдоиши кӯл бештар мусоидат мекунад. Аз ҷиҳати пайдоиш кӯлҳои Тоҷикистон пирьяҳӣ, тектоникӣ, карстӣ, наздисохилӣ ва ғайра мешаванд.

Ба кӯлҳои пирьяҳӣ аксар кӯлҳои Бадахшон мансубанд, вале баъзе муаллифони дигар онҳоро кӯлҳои тектоникӣ низ меҳисобанд. Ба ин гурӯҳ яке аз кӯлҳои баландтарини дунё — Қарокӯл, Зӯркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл ва ғайра дохил мешаванд, ки дар баландии зиёда аз 3500 м ҷойгиранд. Дар кӯҳи Шугнон дар баландии зиёда аз 4 ҳазор м суфакӯҳе воқеъ аст, ки онро суфакӯҳи серкӯл меноманд ва дар он садҳо кӯлҳои хурду миёна мавҷуданд, ки ҳамаи он пайдоиши пирьяҳӣ доранд.

Дар байни кӯлҳои республика Қарокӯл калонтарин шуморида мешавад, ки масоҳати он ба 380 километри мураббаъ баробар буда, чуқуриаш дар қисми ғарбии кӯл ба 236 м мерасад. Бино ба гуфти мутахассисон оби кӯли мазкур дар аввали пайдоишаш ширин будааст ва бо мурури замон, дар натиҷаи ҳалшавии ҷинсҳои намакдор шӯр шудааст. Холо дар таркиби оби ин кӯл намаки натрий, калий, магний ва ғайра ба миқдори зиёд мавҷуд аст. Кӯли Қарокӯл дар минтақаи иқлими қаҳратун ҷойгир аст, бинобар ин оби он аз аввалҳои ноябр ҷаҳ баста, танҳо моҳи июн аз ҷабандӣ озод мегардад. Ғафсии қабати ҷаҳ то ним метр расида, дар баъзе маҳал то андозаи як метр ҳам мешавад. Атрофи кӯл биёбонро мемонад ва бо сабаби сардӣ иқлим аз олами набототу ҳайвонот камбағал аст. Чанд сол пеш дар баҳорон ба ҷазираҳои ин ҷо ғози ҳиндӣ ва намуди мурғобиҳои сурх омаданд ва муддате зиндагию афзоиш кар-

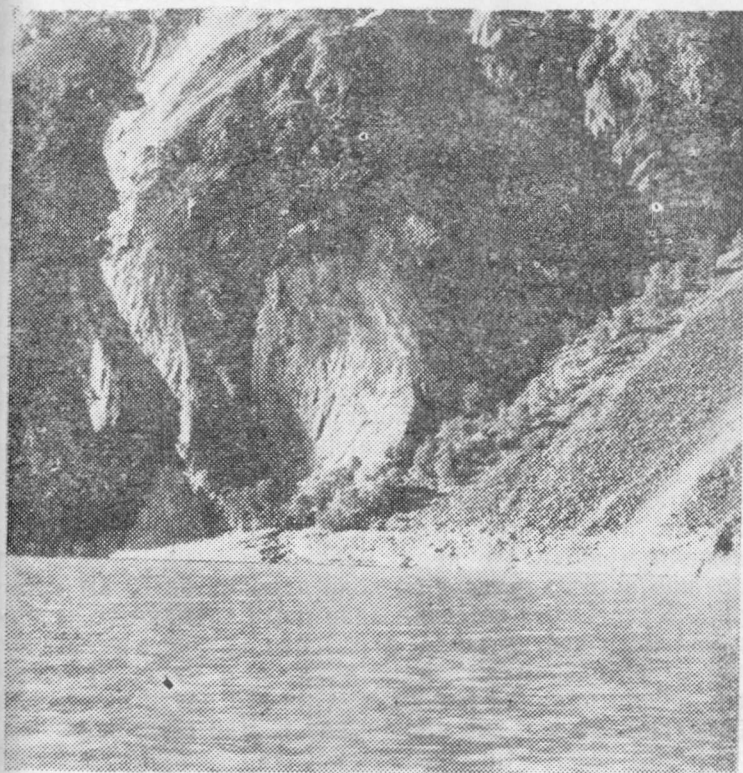
данд. Ҳоло аз ин паррандаҳо хеле кам боқӣ монда, аксар дар соҳили кӯли Зӯркӯл вомехӯранд ва ба «Китоби сурх» дохиланд.

Аз кӯлҳое, ки пайдоиши пирьяҳӣ доранд, дар водии Зарафшон Искандаркӯлро номбар кардан мумкин аст, он яке аз кӯлҳои зеботарини дунё мебошад. Кӯли мазкур дар баландии 2220 м аз сатҳи баҳр ҷойгир буда, атрофи он то доманакӯҳҳо бо бешаи дарахтони ҳамешасабз пӯшида аст. Масоҳати Искандаркӯл ба 3,5 километри мураббаъ расида, чуқуриаш бештар аз 70 м аст. Дар бораи пайдоиш ва зебогии ин кӯл ҳар гуна қиссаю ривоятҳои халқӣ мавҷуданд. Хатто баъзе ривоятҳо ба номи лашкаркаш Искандари Макдунӣ алоқаманд мекунанд.

Ҳоло атрофи ин кӯл ба истироҳатгоҳи хуби меҳмонону сайёҳон табдил ёфтааст. Бо ташаббуси ҷамъияти туризми республика ба ташкилоту корхонаҳои гуногун дар фасли тобистону тирамоҳ имконият дода мешавад, ки бо автобусу мошинҳои экскурсионӣ ба Искандаркӯл омада, дар лагери махсус муддати муайян истироҳат кунанд. Дар лагерь тамоми шаронтҳои муҳим барои сайёҳон муҳайё аст. Вале боиси таассуф аст, ки ба сайёҳон дар бораи пайдоиши Искандаркӯл ва дар бораи олами набототу ҳайвоноти он, маълумоти муфасссал дода намешавад. Умуман ин масъала аз назари маъмурияти лагерь ва Совети туризм дар канор мондааст.

Дар Тоҷикистон кӯлҳои дар натиҷаи лағҷиш ва кӯчиши кӯҳпора пайдогардида низ бисёреранд. Ин гуна кӯлҳо дар қисми кӯҳсор дучор мешаванд. Аз рӯи мушоҳидаҳо кӯлҳои дар натиҷаи кӯчиши кӯҳпора пайдогардида на ҳама вақт устуворанд. Ин аксар вақт ба таркиби чинсҳои кӯҳӣ, суръати об ва боришот вобастагӣ дорад. Баъзан «дарғот»-и сунъие, ки пайдо мегардад, метавонад обро банд намояду дар муддати на чандон зиёд хавфи ҷиддӣ ба амал орад. Чунин ҳодиса соли 1966 дар Яшимкӯли Қирғизистон рӯй дода буд.

Дар шарқи Бадахшон Яшилкӯл ва кӯли Сарез низ дар натиҷаи лағҷиши кӯҳпора пайдо шудаанд. Чи тавре муайян шуд, Яшилкул дар асри XIX пайдо шуда, баъди муддате оҳиста-оҳиста об ба худ роҳ ёфта ҷорӣ шудааст. Пайдоиши кӯли Сарез бошад, ба ҳодисаи заминҷунбии саҳти моҳи феввали соли 1911 вобаста аст, ки дар натиҷаи он кӯҳпорае бо суръати баланд деҳаи Усойро зер намуда, дар водии Бартанг дар баландии

қариб 700 м дарғоти азимеро ба амал овард. Баъдтар олимон ҳисоб карда баромаданд, ки ба водии Мурғоб якбора ду миллиард мукааб метр сангу шағал фурӯ рехтааст. Дар чашми одамон дар маркази Бадахшон, кӯли азиме ба вучуд омад, ки сатҳи обаш рӯзе то 38 сантиметр баланд мешуд. Моҳи сентябри ҳамон сол ҳавзаи об ба деҳаи Сарез наздик шуд. Сокинони ин деҳа маҷбур зодгоҳашонро тарк карда, ба водихои Бартангу Шугнон кӯчиданд. Аз паси он баъди мӯҳлате оби кӯли сунъӣ деҳаҳои Дашт, Нисор ва Ирхитро низ ба комаш фурӯ бурд. Ба обанбори навтавлид кӯли Сарез ном ниҳоданд.

Минъбад пуршавии ин кӯли сунъӣ бо суръати зиёд сар шуд. Аз гуфти мушоҳидачиён дар солҳои 1911—1914 суръати солони баландхезии об ба 79—80 м мерасид. Нахустин экспедиция ба Сарез баъди ду сол бо

роҳбарии инженер Букинич омад. Онҳо ба хулоса омаданд, ки пойдевори дарғот суст аст ва баъди мӯҳлате фурӯ рафтаниш мумкин. Экспедицияи нав бо роҳбарии Г. А. Шпилько муайян карданд, ки бунёди дарғот мустаҳкамӯ эътимоднок буда, хавфи раҳна кардани об имконнопазир аст.

Кӯли Сарез сарчашмаи худро аз кӯлҳои Музкӯл, Сарикӯл ва қаторкӯҳи шимолу ҷанубии Алиҷур мегирифт, ки дар якҷағи масоҳати онҳо ба 16 ҳазор километри мураббаъ мерасид. Бо вучуди ин то давраи Революцияи Октябр ин кӯлро дар ягон харитаи географӣ ба қайд нагирифта буданд. Тадқиқоту ба нақшагирии ин кӯл ба номи сайёҳ ва тадқиқотчи ин кишвар Н. Л. Корженевский алоқаманд аст.

Соли 1938 барои санҷиши пурраи оби кӯл ва табиати атрофи он станцияи обсанҷӣ сохтанд. Ба хоҳири деҳан дар зери обмонда станцияи Ирхит ном ниҳоданд. Баъдтар, дар резишгоҳи Кӯлҳара ва поёни дарғоти Мурғоб низ постҳои обсанҷӣ ташкил карда шуданд. Мувофиқи мушоҳидаҳо кӯли мазкур то соли 1945 ҳаҷми обашро васеъ кардааст ва ҳоло дарозии он 70 км мебошад. Кӯли Сарез аз сатҳи баҳр дар баландии се ҳазору дусад метр ҷойгир шуда, дар байни кӯҳҳои сарбафалак яке аз зеботарин кӯлҳои мамлакат аст. Ранги он ҳамеша кабудӣ баландӣ осмонӣ аст, ки гӯё ранги лочуварди бадахшониро дар худ акс кардааст. Дар айни замон кӯли Сарез аз ҷиҳати ҳаҷм дуоимин дар республика ва аз ҷиҳати чуқурӣ дар байни кӯлҳои минтақаи баландкӯҳҳои аввалинро (бештар аз 500 м) ишғол мекунад. Ин кӯли бузург зиёда аз 15 миллиард метри мукааб обро захира кардааст, ки қариб якуним баробари обанбори Норақ аст.

Бо сабаби дар минтақаи баландкӯҳ воқеъ будани ин кӯл ва дар оянда хавфнок будани дар атрофи он баҳсу мунозираи олимону мутахассисон давом дорад. Қисме аз олимони тақлифдоранд, ки оби кӯлро бевосита таҳти назорат гирифта, дар солҳои камобӣ истифода бурда шавад. Гурӯҳи дигаре дар ҳисоби китоби онанд, ки дар ҳудуди дарғот станцияи электрикӣ бо иқтидори 500 ҳазор квт (баробари Днепро ГЭС) сохта шавад.

Кӯлҳои дар натиҷаи ҳодисаи фурӯравай ба амал омада бештар дар ҷанубии республика воқеанд. Ин кӯлҳо дар ҷойҳои, ки таркиби қабати ҷинсҳо аз намак иборатанд, пайдо мешаванд. Ҳаҷми ҷунин кӯлҳо калон

нестанд, вале чуқур мешаванд. Якчанд намуди чунин кӯлҳоро дар суфакӯхи Хочасартис вохӯрдан мумкин аст, ки аксар аз обҳои зеризаминӣ ва барфу боронҳо дар муддати муайян ғизо мегиранд.

Кӯлҳои дар соҳили дарёҳо ба вучуд омада бештар ба маҷрои об вобаста аст.

Дар дарёҳои Вахш Сир чунин кӯлҳоро ба ҷои истироҳату оббозӣ ва моҳигирӣ табдил додан мумкин аст. Хусусан, дар лаби дарёи Сир чунин ҷойҳо бисёр вомехӯрад. Дар соҳили ин дарё кӯли намак мавҷуд аст, ки ҳангоми тобистон хушк гашта, аз он намак истеҳсол мекунанд ва лойқаашро барои табобат истифода мекоранд.

Дар соҳили дарёи Вахш ва мамнӯъгоҳи «Бешан палангон» кӯлҳои соҳилӣ хеле бисёранд. Ин кӯлҳо барои афзоиши обҳои моҳӣ ва паррандагонӣ обӣ ниҳоят мусоиданд. Солҳои охир ба миқдори зиёд истифодабарии оби дарёи Вахш ва бо химикатҳо захролуд намудани оби ҷӯю дарё ба афзоиши моҳӣ ва дигар ҳайвоноти ин кӯлҳо зарари ҷиддӣ мерасонад.

Кӯлҳои Тоҷикистон ба мисли оби пиряху барф ва дарёҳо боғу заминҳои беканорро обшор менамоянд. Онҳо дар навбати худ микроклими дохилӣ ба амал оварда, таъсири худро ба мувозинати обҳои атмосферӣ мерасонанд.

Қисми зиёди кӯлҳои республика дорони захираи бои моҳӣ мебошад. Минбаъд зиёд намудани миқёси парвариши навҳои моҳҳои шикорбоб ба аҳамияти калони иқтисодӣ моликанд. Ба муҳофизати оби кӯлҳо ва набототи ҳайвоноти он низ диққати ҷиддӣ додан зарур аст.

ДАРЁЕ РАВОН АСТ

Асри бистумро асри пешрави илму техника ва ғафти қайҳон меноманд. Маҳз дар ин аср қувваи бузурги дарёҳо барои истеҳсоли энергияи арзони электрик истифода шуд. Дар дарёҳои кӯҳӣ бошад, сохтмони ин станцияҳои электрикӣ чандин маротиба арзон аст.

Шароити табиати кӯҳсори Тоҷикистон барои пайдоиши як зумра дарёҳои пуробу шӯхи кӯҳӣ имконият ба амал овардааст. Аз ҳудуди республикаамон калонтарин дарёҳои Осиёи Миёна: Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Қофарниҳон, Зарафшон ва ғайра мегузаранд. Онҳо миллионҳо

гектар заминну боғу роғ, сохтмон ва корхонаҳои саноати-ро бо об таъмин мекунанд.

Ҳоло дар республика зиёда аз ҳазор дарьёю дарьёча бо дарозии бештар аз 30 ҳазор км ба қайд гирифта шудааст. Ҳамаи ин дарьёҳо ба хавзаи ду дарьёи азим — Ому ва Сир тааллуқ доранд.

Хавзаи дарьёи Ому ба 227 ҳазор километри мураббаъ расида, ниҳоят васеъ аст ва сарҳади он то ноҳияҳои ба-ландкӯҳ, ки асоси пайдоиши дарьёхост, идома ёфтааст. Ин сарҳад асосан дар шимол, бо қаторкӯҳҳои Олоу Туркистон, дар шарқ бо кӯҳҳои Сарикӯл, дар ҷануб бо-шад, бо кӯҳҳои Ҳиндукуш воқеъ гардидааст.

Дарозии умумии дарьёи Ому ба 2620 км расида, се-робии он назар ба дарьёи Сир се маротиба зиёд аст. Он аз ҷиҳати серобӣ ба дарьёи бузургтарини Африка дарьёи Нил баробар аст. Дар ҳудуди Тоҷикистон дарозии ин дарьё ҳамагӣ ба 85 км расида, баъди якшавии Панҷу Вахш ба худ номи Омуро мегирад. Дарьёи Ому шоҳиди бисёр ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ низ мебошад. Бо воситаи ин дарьё равобитаи иқтисодии давлатҳои гуногун асрҳои гузашта ривож меёфт ва бисёр тоҷирон аз Руму Бобулистон ва Юнони қадим ба ин ҷо ҳиҷрат мекарданд. «Ҳазинаи Ому», ки бостоншиносон дар резишгоҳи ин дарьё пайдо карданд, шоҳиди ин даъво аст. «Ҳазинаи Ому» соли 1877 дар ҷои якшавии Вахшу Панҷ ёфта шуда буд ва он аз соли 1897 ин ҷониб дар музеи Британия маҳфуз аст. Мувофиқи далелҳои таърихӣ зимистони соли 1878 ин ганчина аз сохилҳои Ому бадар рафта, ба дасти ҷаллобони шаҳри Равалпинди афтид. Тоҷирони бухороӣ Вазируддин ва Ғуломмуҳаммад ин ганчинаро ба генерал-майори англис А. Капнингем, ниғаҳбони осори қадимаи музеи Британия О. Френкс ва директори роҳи оҳани Ҳиндустон А. Грент фурӯхтанд. Дартар хиссаи бештари онро О. Френкс харида, соли 1896 бо хату васиқа ба музеи Британия васият кард. Дар рӯйхати Вазируддин ишора шудааст, ки дар анбои сафари онҳо чанд зарфи тиллоӣ, пайкарҳои хурди тиллоиву нукрагин, орошот, инчунин даспонаи калону заррин пинҳон буд. Соли 1976 бо роҳбарии олими маъруфи советӣ, бостоншинос Б. А. Литвинский боқимондаи ҳазинаи Ому дарьёфт шуд. Бисёр бозьёфтҳо аз равобитаи иқтисодию фарҳангии Юнону Бохтар гувоҳӣ медиҳад.

Яке аз шохоби асоси дарьёи Ому ва серобтарин дарьёи рееспублика дарьёи Панҷ баъди бо ҳам як шу-

дани даръёи Вахону Помир ин номро ба худ гирифта бештар аз 900 км дарозӣ дорад. Ин даръё дар мавзеи Бадахшон бо ҳамроҳ гардидани даръёю рудҳои зиёд хело сероб мегардад. Ба воситаи ин даръё сарҳади ҷанубии мамлақати мо низ дар масофаи садҳо километр мегузарад. Даръёи Панҷ иқтидори бузурги энергияи обиро дорост ва аз рӯи нақшаҳои пешбинишуда солҳои минбаъда якчанд станцияҳои калони электрӣ сохтан мумкин аст.

Шохоби дигари Ому даръёи Вахш аст. Даръёи Вахш 524 км дарозӣ дорад ва он сароби худро аз пиряхҳои Федченко ва Қирғизистон (даръёи Қизилсӯ) мегирад. Ин ду даръёча якҷоя шуда Сурхоб ном мегирад. Даръёи Сурхоб бо даръёҳои Сорбоғ, Сангикар серобтар шуда, дар деҳаи Сарипул бо даръёи Хингоб ҳамроҳ мешаваду номи Вахшро мегирад.

Даръёи Қофарниҳон сароби худро аз ҷанубии доманақӯҳҳои Ҳисор гирифта, 387 км дарозӣ дорад. Ин даръё аз якҷояшавии Сорбо ва Сардан Миёна дар деҳаи Ромит номи Қофарниҳонро гирифта, сарчашмаи он аз обҳои пиряху барфҳои доимӣ иборат аст. Даръёи Қофарниҳон дар майдони хеле васеи водии Ҳисор боғу заминҳои пахтазорро шодоб мегардонад. Дар роҳи худ ба даръёи Варзоб якҷоя шуда, бо сарҳади вилояти Сурхондаръёи РСС Ўзбекистон то водии Кубодиёну Шахртуз расида бо даръёи Ому як мешавад. Аз оби ин даръё инчунин пахтазори Ўзбекистон ва ноҳияи Кубодиён васеъ истифода мебарад.

Даръёи Зарафшон аз рӯи аломатҳои гидрографӣ ва ҷойгиршавӣ ба ҳавзаи даръёи Ому мансуб аст. Вале ҷандин даҳсола мешавад, ки оби ин даръё ба манзил намерасад. Дар қисми ғарбии ноҳия талабот ба об ниҳоят калон аст ва тамоми саҳроҳои вилояти Самарқанду Бухоро онро ба дараҷае истифода мекунад, ки маҷрои худро гум мекунад. Дар оянда истифодаи заминҳои сарғаҳи Зарафшон талаботро ба оби ин даръё зиёд менамояд. Шохобҳои Зарафшон даръёҳои Яғноб, Фон, Искандарьдаръё, Моғиён тезобу шӯх буда, аз барфу пиряхҳо ғизо мегиранд. Дар ин даръёҳо шаршараҳои баланди кӯҳи мавҷуд аст, ки ба дигар даръёҳо қариб хос нест. Чунин зинаи шаршараҳо дар сари роҳи Искандарь даръё бештар дучор омада, баландии онҳо 30—40 метр мерасад ва ҳамеша диққати саёхонро ҷалб мекунад. Даръёи Фон ҳам аз ҷумлаи даръёи тезоб буда,

сн дар поёнтари деҳаи Анзоб бо суръати тез дар байни сангу кӯхпора ба масофаи қариб як километр нопадид ва аз сари нав аз қабатҳои санг мебарояд. Ин ҳодисаи табиӣ дар натиҷаи заминҷунбӣ дар асри гузашта ба амал омадааст ва ҳоло ин ҷо ҳам яке аз ҷойҳои дӯстдоштаи саёҳону мусофирон ба ҳисоб меравад.

Дар ноҳияи шимолии республика ва Фарғонаи тоҷик даръёи Сир ҷорӣ мешавад. Дар ҳудуди республика дарозии ин даръё ба 195 км мерасад. Ин даръё баробари объёри аҳамияти нақлиётӣ ҳам дорад. Бисёр даръёчаю обҷое, ки аз доманаи ҷанубии кӯҳи Курама ва доманаи шимолии кӯҳҳои Туркистон ҷорӣ мегарданд, то даръёи Сир нарасида, дар ҷахроҳои колхозу совхозҳои истифода мешаванд.

Дар ҳудуди республика даръёҳои низ вомехӯранд, ки ба ҳавзаҳои сарбастаи дохилӣ мансубанд. Масалан, дар шарқи Бадахшон даръёҳои на он қадар сероб аз ҷумлаи Қарочилга, Оқчилга ва Музкол ба Қарокӯл ҷорӣ мешаванд.

Даръёҳои Тоҷикистон дорои қувваи беинтиҳои энергияи электрикӣ мебошанд. Аз ҷиҳати захираи энергияи оби республикаи мо баъди РСФСР, дар ҷои дуюм меистад, ҳол он ки масоҳати Республикаи Федеративии Россия нисбат ба Тоҷикистон қариб 120 баробар зиёд аст. Дар айни замон ҳиссаи асосии захираи гидроэлектрикӣ Осиеи Миёна дар ҳудуди Тоҷикистон ҷойгир аст. Ҳисоб карда шудааст, ки захираи умумии энергияи даръёҳои ноҳияи Осиеи Миёна ба 61 млн. квт-соат баробар аст ва 55 фоизи он ба ҳиссаи республикаи мо рост меояд. Рафти тадқиқотҳои минбаъда муайян намуданд, ки даръёҳои Тоҷикистон дар давоми сол имконияти истеҳсол намудани 535 млрд квт-соат қувваи электродоранд. Гарчанде республикаи мо аз ҷиҳати захираи энергетикӣ баъди Сибири Шарқӣ, дар ҷои дуюм меистад, вале аз ҷиҳати арзонии сохтмон ва нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ҷои якумро мегирад. Аз ин ҷиҳат вазифаи муҳим истодааст, ки сарчашмаҳои энергетикӣ даръёҳои республика мукамал омӯхта шуда, барои ривож додани манбаи энергетикӣ ва умуман иқтисодиёти ноҳияи Осиеи Миёна истифода бурда шавад.

То Инкилоби Октябр иқтидори оби даръёҳо аксар барои ҷарх занонидани ҷархи осиеб истифода мешуд. Қариб дар ҳар деҳа ду-се осиеб кор мекард.

Ҳанӯз иштирокчиёни экспедицияи тоҷику помир дар

асоси ин даръёҳои пуриқтидор сохтани якчанд қатори станцияҳои электриворо пешниҳод намуда буданд.

Истифодаи энергияи даръёҳои республика ба солҳои панҷсолаи дуум рост меояд. Нахустин станцияи электривии обӣ соли 1937 дар даръёи Варзоб бо иқтидори 7,2 ҳазор квт. ба қор даромада буд. Соли 1939 бошад, дар даръёи Ғунд станцияи электривӣ барои шаҳри Хоруғ низ ба қор сар қард.

Солҳои минбаъда дар даръёи Варзоб станцияи Варзоби Поён (соли 1949) ва Варзоби Миёна (соли 1953) ба қор сар қарда, талаботи бо энергияи электр доштаи пойтахт ва қорхонаҳои саноатии онро таъмин намуд. Дар солҳои панҷсолаи панҷум ва шашум дар даръёи Вахш қатори станцияи электривии Сарбанд (210 ҳаз. квт.), (Шаршара 31 ҳаз. квт) ва Марказӣ (18,6 ҳаз. квт.) ба қор сар қард. Онҳо барои пешрафти қувваҳои истеҳсолии водии Вахш кӯмаки зиёд расониданд.

Дар байни даръёҳои республика захираи энергетивии Вахш хеле бузург аст. Ин даръё дар якҷоягӣ бо даръёи Панҷ зиёда аз 75 фоизи захираи энергетивии республикаро қамъ намудааст. Мавҷудияти рельефу маҳаллу иқлим яке аз сабаби асосии серобию тезобии даръёи Вахш гардидааст. Чунин шароитҳо имқон додаанд, ки дар як километр маҷрои Вахш қариб 13 ҳазор қиловатт қувваи электр ҳосил қарда шавад. Бо чунин нишондиҳанда дар даръёи пуриқтидори Енисей 4,7 ва дар Лена бошад, 4,4 ҳазор қиловатт қувваи электр гирифтани мумқин аст. Ба қамми ин даръёи Вахш яке аз муҳимтарин даръёи объёриқунандаи мамлақат аст ва афзалияти он зиёд мешавад.

Аз рӯи лоиҳаи мавҷуда барои бештар ба даст овардани нишондиҳандаҳои иқтисодӣ солҳои 60-ум ба сохтмони ГЭС-и Норақ дар даръёи Вахш сар қарда шуд. Мавқеи станцияи электривии обии Норақ боз аз он ҷаҳат бартарӣ дошт, ки он дар байни ноҳияҳои Хисору Вахш ва Қӯлоб ҷойгир шуда, барои ҳарҷи бештар таракқӣ додани иқтисодияти ин ноҳияҳо шароит фароҳам меовард. Нахустин агрегати Норақ соли 1972 ба қор даромада, он ба иди умумихалқии республика табдил ёфт. Иқтидори ГЭС-и Норақ ба 2,7 млн. квт-соат баробар буда, дар давоми сол бештар аз 11 млрд. квт-соат қувваи электр ҳосил меқунад. ГЭС-и Норақ асоси инкишофи соҳаҳои муҳими саноати химия, металлургивияи ранга ва мошинсозӣ дар ҳудуди комплекси минтақавию

истехсолии Тоҷикистони Чанубӣ гардид. Дар натиҷаи сохтмони ин ГЭС Ёвону Обикник ва даштҳои Данғара дахҳо ҳазор гектар заминҳои нав обёрӣ карда шуданд. Холо дар ин мавзӯҳо дахҳо хоҷагиҳои пахтакорӣ ва боғу тоқпарварӣ ташкил ёфтааст.

Аз рӯи нишондоди съезди XXVII КПСС бояд дар панҷсолаи 12-ум иқтидорҳои ГЭС-и Роғун низ дар дарёи Вахш ба қор дарояд. ГЭС-и Роғун 3,6 млн. квт-иқтидор дошта, дарғоти он (350 метр) баландтарин дар дунё хоҳад гашт. Ҳаҷми оби обанбори он назар ба Норақ 4 млрд. метри мукааб зиёд мебошад. ГЭС-и Роғун чун Норақ аҳамияти обёркунии низ дошта, имконият медиҳад, ки боз 260 ҳазор гектар заминҳои нав азхуд карда шавад.

Ҳангоми сохтмони ГЭС-и Роғун обанбори он бо дарозии бештар аз 65 км дар байни водии ниҳоят зебои кӯҳсор тӯл мекашад. Ин вазифа водор мекунад, ки дар чунин ҷойҳои хушманзар ва лаби кӯл сети сохтмони санаторияи ва хонаҳои истироҳатӣ васеъ карда шавад. Дар сурати истифодабарии обҳои шифробаҳши ин мавзӯ санаторияи ва хонаҳои истироҳатии он аҳамияти умумиттифоқӣ пайдо хоҳанд кард. Солҳои панҷсолаи 12-ум дар баробари ГЭС-и Бойғозӣ (иқтидораш 940 ҳазор квт. соат), Роғун (3,6 млн. квт.), боз сохтмони ГЭС-ҳои Сангтӯда, Шӯробод низ дар назар дошта шудааст.

Захираи умумии гидроэнергетикии дарёи Панҷ бошад, дар рафти чараёнаш ба 98 млрд. киловатт ва дар ҳавзааш бошад, ба зиёда аз 150 млрд. киловатт-соат баҳо дода мешавад. Мувофиқи лоиҳаи пешбинишуда дар дарёи Панҷ имконияти сохтани 13 станцияи электрикӣ бо иқтидори 20 млн. квт. мавҷуд аст. Хусусан қисми поёноб ва миёнаоби ин дарё барои сохтмони станцияҳои электрикӣ ниҳоят мувофиқ мебошад. Дар байни станцияҳои калонтарини пешбинишуда — Даштиҷум (4,0 млн. квт.), Рӯшон (3,0 млн. квт.), Ширговат (1,9 млн. квт.), Чумар (2,0 млн. квт.), «Дарвозаи сангин» (2,1 млн. квт.) ва Москва (0,8 млн. квт.) ҷои муҳимро ишғол мекунанд. ГЭС-и Даштиҷум аҳамияти обёрӣ низ дошта, истеҳсоли солони электроэнергияи он ба 12,4—15,6 млрд. квт-соат баробар хоҳад буд. Ин станция дар баландии 325 м сохта шуда, хароҷоти сохтмони худро метавонад дар тӯли ду-се сол барорад. Ҳаҷми асосии обанбори ГЭС-и Даштиҷум ба 10,2 километри мукааб расида,

дар аввали ба кор даромаданаш имконияти обёрӣ намудани 500 ҳазор гектар заминро дорад.

ГЭС-и Рӯшон аз рӯи лоиҳа иқтидори калон дошта, дар давоми як сол бояд 12,4 млрд. квт-соат қувваи электр ҳосил кунад. Дар асоси ин станция обанборе барпо карда мешавад, ки ҳаҷми асосии оби он ба 4,1 километри мукааб баробар меояд. Дар дарьёи Панҷ станцияи электрикии Москва низ дар баландии 60 м ба нақша гирифта шудааст. Ин станция дар як сол бояд 4 млрд киловатт-соат энергияи электр истехсол кунад ва арзиши аслии 1 квт.-соати он ба 0,12 тин баробар мешавад. Дар байни ГЭС-ҳои номбурда сохтмони станцияи Рӯшон ва обанбори он ба сабаби шароити мураккаби кӯҳсор маблағзории калонро талаб мекунад.

Мувофиқи тадқиқотҳо дар сароби дарьёи Панҷ ва шохобҳои он Ғунду Бартанг низ станцияҳои электрикии иқтидорашон гуногун сохтан мумкин аст. Аз гуфти мутахассисон дар дарьёи Ғунд 12 станция (Ғунд—1, Ғунд—2, Звор, Помир ва ғайра) ва дар дарьёи Бартанг сохтани 5 станция (Сарез, Бартанг—1, Бартанг—2, Бордара ва Бартанг—3) дар назар дошта шудааст. Дарьёи Бартанг аз кӯли Бешутеки Афғонистон сароб гирифта, чойҳои барои ГЭС мувофиқи он дар баландии бештар аз 4 ҳазор м воқеанд.

Қисми зиёди станцияҳои электрикии дарьёи Панҷ дар оянда барои инкишофи иқтисодиёти Республикаи Демократии Афғонистон низ кӯмак хоҳанд расонид. Дар байни ГЭС-ҳои оянда хусусан аҳамияти ГЭС-и Даштиҷум хеле калон аст. Аз рӯи шартномаи байни Иттифоқи Советӣ ва РДА минбаъд оби ин дарьё ва энергияи арзони он ба нафъи ҳарду мамлакат истифода хоҳад шуд.

Сохтмони станцияҳои электрикӣ дар дарьёи Қофарниҳон ва Зарафшон низ дар назар дошта шудааст. Дар Қофарниҳон се ГЭС-и на он қадар калон бо иқтидори умумии 500 ҳазор квт. ба кор мебарояд. Дар дарьёи Зарафшон бошад, имконияти сохтани 9 станцияи электрикӣ бо иқтидори умумии қариб 1,5 млн. квт. мавҷуд аст.

Дарьёҳои дигари республика Сурхоб, Обихингоб, Сорбо, Сардаи Миёна, Искандарьдарё ва ғайра низ дорои захираи бузурги энергетикӣ ва азхудкунӣ онҳо дар панҷсолаҳои оянда дар назар дошта шудааст.

Дарьёҳои хурди Тоҷикистон низ дорои қувваи бузурги энергетикӣ. Ҷараёни тези ин дарьёҳои кӯҳӣ им-

конияти зиёди бо чароғи ильичӣ таъмин кардани дехтро доранд. Чанде пеш дар бисъёр районҳои республика чунин намуди ГЭС-ҳои хурд бисъёр дучор меомад. Солҳои охир мақоми станцияҳои хурди электрӣ пурра тадқиқ ёфта, самаранокии онҳо дар ноҳияҳои баландкӯҳ исбот шуд. Ба ин масъала дар Қирғизистон диққати муҳим дода мешавад. Бо вучуди даръёҳои сероб нафъи даръёчаҳои хурд пурра санчида шуда, дар иттиҳодияи заводи электротехникии Иссиқкӯл ба истехсоли дизельҳои хурд шурӯъ намуданд. Агрегати мазкур ҳамагӣ 80 кг вазн дошта, имконияти дар кӯҳсор иҷро намудани бисъёр корҳои муҳимро дорад. Чунин агрегат дар як шабонарӯз ба гарм кардани зиёда аз ҳазор литр об кодир аст, ки он барои дар шароити зимистон пурра гарм кардани хонаҳои истиқоматӣ ва биноҳои маъмури имконият медиҳад. Ҷӣ тавре муайян гардид, геологу ҷангалбонон ва кормандони станцияҳои обухавосанҷии мамлакат ҳар сол бештар аз сад ҳазор тонна маҳсулоти нефтро сарф мекунанд. Истифодаи чунин ГЭС-ҳои хурд имконияти сарфа намудани чорьяки ин захираро дорад. Аз тарафи дигар хароҷоти солонаи ин станцияҳо ҳамагӣ 117 сӯмро ташкил медиҳад, ҳол он ки ин нишондиҳанда дар станцияи бо сӯзишворӣ коркунанда ба зиёда аз се ҳазор сӯм мерасад. Бартарии станцияҳои хурд боз дар он зоҳир мегардад, ки дар шароити кӯҳсор заминҳои зиёди барои хоҷагии қишлоқ мувофиқ зери об намомад.

То давраи Революцияи Октябр бо сабаби набудани ҷӯю каналҳо бисъёр заминҳои фарроҳу ҳосилхез бекор меҳобиданд. Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ яке аз масъалаи асосии инкишофи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ объёри намудани даштҳои васеъ ва баланд бардоштани ҳосилнокӣ буд.

Ба истифода додани канали Вахш дар ҳаёти республика фаромӯшнашаванда гардид, ки он дар ҳамон солҳо бештар аз 50 ҳазор гектар заминро объёри мекард. Солҳои 1940 дар шимоли республика канали калони Фарғона ба итмом расид, ки дар худуди Тоҷикистон дарозии он ба 94 км ва пахнаш 10 метрро ташкил меод. Баъди чанд мӯҳлате дар райони Ашт бо дарозии 40 км канали шимоли Фарғона ба охир расид. Соли 1942 бошад, дар водии Ҳисор аз даръёи Варзоб бо дарозии зиёда аз 50 км канали Ҳисор сохта шуд, ки имконияти то ду баробар зиёд намудани майдони қишлоқ ба амал овард.

Баъди Чанги Бузурги Ватанӣ сохтмони каналу объёри заминҳо хеле вусъат ёфт. Соли 1955 барои азхуд намудани даштҳои Дилварзин аз дарьёи Сир канали ба номи «Тоҷикистони советӣ» ба охир расонида шуд. Соли 1958 бошад, станцияҳои насосии Сомғор, Дилварзин ва Ҳочабоғирхон ба қор даромада, даҳҳо ҳазор гектар заминҳои навро объёри намуданд. Чунин сети каналҳо аз дарьёи Қизилсу ва Яхсу низ барои объёрии заминҳои ноҳияи Кӯлоб бароварда шуданд. Дар айни замон барои объёрии дашту водихои республика аз дарьёҳои он қариб 200 канал бароварда шудааст. Дарозии умумии ин каналҳо ба 28 ҳазор километр расидааст, ки он қариб баробари дарозии тамоми дарьёҳои республика аст.

Яке аз роҳҳои дурусти истифодаю сарфаи оби дарьёҳо раванқ додани сохтмони обанборҳои сунъӣ мебошад. Дар сӣ соли охир миқдори обанборҳои ҷаҳон то 4 маротиба афзуда, ҳаҷми он бештар аз 10 баробар зиёд шуд. Дар айни замон дар тамоми сайёраи мо бештар аз 30 ҳазор обанбор вучуд дорад. Аз рӯи ҳисоби мутахасссон ҳамаи обанборҳои дунё дар якҷоягӣ 1,5 млн. км мураббаъ масоҳатро ишғол мекунанд.¹ Обанборҳои калонтарини дунё дар ҳудуди панҷ мамлакат (СССР, Ҳиндустон, ШМА, Канада ва Хитой) ҷойгир шудааст. Дар мамлақати мо обанбори калонтарин дар дарьёҳои Волга, Днепр, Ангара, Енисей ва ғайра сохта шудааст. Сохтмони танҳо обанбори Волга имконият дод, ки дар ноҳияи Поволжье 8 млн. гектар замин объёри қарда шавад.

Бо мақсади истифодаи дурусти захираҳои оби ва дар солҳои камобӣ сарфа намудани он дар шароити республикаи мо низ сохтани обанборҳои сунъӣ аҳамияти калон дорад. Бисёр обанборҳои станцияҳои электрикӣ низ ба ин мақсад истифода мешаванд. Ҳоло обанборҳои калонтарини сунъӣ — Мӯъминобод (аз дарьёи Обишӯр), Фарход (аз дарьёи Сир), Каттасой (аз руди Каттасой), Қайроққум (дарьёи Сир), Норақ (дарьёи Вахш) ва ғайра мебошад. Агар обанбори Мӯъминободу Каттасой танҳо аҳамияти объёри дошта бошанд, пас Фарҳоду Қайроққум ва Норақ ба мақсади объёрию электрӣ сохта шудаанд. Дар байни обанборҳои сохташуда Норақ ка-

¹ Авакян А. Б. Роль водохранилищ в комплексном региональном развитии. Дар китоби «Использование, охрана и управление природными ресурсами для комплексного регионального развития». Душанбе, «Дониш», 1986, сах. 93.

лонтарин буда, ҳаҷми умумии он ба 10,5 млн метри мукааб ва чуқуриаш ба 107 м мерасад. Баъди Норақ обанбори Қайроққум меиҷада, ки ҳаҷми оби он ба 4,1 ҳазор метри мукааб ва чуқуриаш бошад, ба ҳисоби миёна 8 м ташкил медиҳад.

Аз рӯи нақшаҳои пешбинишуда минбаъд сохтмони обанборҳои сунъӣ дар дарёҳои республика ба мақсади сӯроҳӣ ва энергетикӣ вусъат меёбад. Барои назорат кардани маҷрои дарёи Ому дар сарғаҳи он сохтмони обанбор ба нақша гирифта шудааст. Обанбори мазкур дар ҷои бо ҳам якҷояшавии дарёи Панҷу Ому бояд сохта шавад. Ҳаҷми умумии оби ин обанбор ба 15,2 километри мураббаъ расида, имконияти 20 ҷузъи оби дарёи Ому ба зерин назорат гирифта мешавад. Аз тарафи дигар сохтмони обанбор боиси як қатор оқибатҳои манфӣ низ мегардад. Дар мадди аввал зиёда аз 4 ҳазор гектар заминҳои обёршаванда зерин об монда, яке аз мамнуъгоҳи нодири мамлакат «Бешаи палангон» низ нобуд мегардад. Обанбори мазкур дар мавзеи иқлими бениҳоят гарм ҷойгир мешавад, ки аз рӯи ҳисоби мутахассисон миқдори солони бухоршавии об зиёда аз як миллиард метри мукаабро ташкил хоҳад кард.¹ Ин миқдори об ба ҳаҷми солони оби дарёи Варзоб баробар аст. Сохтмони ин обанбор ба мақсади пешгирии кардани обҳезӣ дар ҳудуди Туркманистон низ дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи нақшаи панҷсолаи дувоздаҳум солҳои минбаъда дар мавзеи Шахртӯз васеъ намудани майдони пахтазор, хусусан дар саҳроҳои Бешкент пешбини шудааст. Ин ноҳия барои парвариши пахтаи маҳиннах шароити мусонд дорад, вале нарасидани об сол то сол мушоҳида мешавад. Ба ин мақсад дар дарёи Қофарниҳон сохтмони обанбори Қофарниҳони Поёни бо ҳаҷми қариб 600 миллион метри мукааб дар назар дошта шудааст.

Аз рӯи ҳисоби мутахассисон то панҷсолаи саздаҳум дар қисми ғарби водии Ҳисор бо сабаби азхуд кардани заминҳои нав ва васеъ гардидани ҳаҷми сохтмони манзил ва корхонаҳои саноатӣ ба тариқи иловагӣ боз 150—200 млн. метри мукааб об лозим меояд. Илочи онро бисёр мутахассисон дар сохтмони обанбори Зидди, дар болои дарёи Варзоб мебинанд.

Дар водии Қӯлоб низ ба ин мақсад як қатор ҷораҳои иловагӣ андешида мешавад. Аз рӯи нақша дар

¹ Ниг.: Таджикистан (Природа и природные ресурсы), 1982, сах. 268.

даръёи Кизилсу обанбори калоне бо масоҳати 14,5 километри мураббаъ сохта мешавад, ки ҳаҷми умумии он қариб ба 400 млн. метри мукааб баробар хоҳад шуд.

Дар баробари бартарихои иқтисодии иҷтимоӣ сохтмони обанборҳо ба як қатор ҷиҳатҳои маърифӣ низ меоварад. Ин пеш аз ҳама зеро об мондани заминҳои зиёд, дигаршавии иқлим, тағйир ёфтани сифати об ва ғайра мебошад. Масалан, танҳо дар ноҳияи Поволжье дар натиҷаи сохтмони обанборҳо қариб як миллион гектар заминҳои ҳосилхез зеро об монд. Аз ин минтақаи обанбор садҳо ҳазор одамон ба дигар ҷой кӯчонида шуд.

Аз ин ҷиҳат сохтмони обанборҳо минбаъд бояд бо ба назар гирифтани ҳолати экологии маҳал ва таъсири он ба муҳити атроф сохта шавад. Надониستاني қонунии муҳити атроф ва оқибати таъсири он дар бисёр давлатҳо ба сарфу хароҷоти иловагӣ ва оқибатҳои нохӯш овард. Ин гуна ҳодисаҳо хусусан солҳои охир дар мамлакатҳои Африқо, Америкаи Лотинӣ ва Хиндустон бештар ба ҷашм мерасад.

Чӣ тавре қайд шуд, солҳои наздик сохтмони обанбори калон дар поёноби даръёи Ому дар назар дошта шудааст. Сохтмони ин обанбор на ин ки ҳазорҳо гектар заминҳои ҳосилхезро нобуд мекунад, балки мавҷудияти нахустин дар мамлакат мамнӯъгоҳи нодир — «Бешаи палангон»-ро дар зеро хатар мемонад. Ё сохтмони обанбори Зиддиро гирием. Ба нақшагирандагони ин лоиҳа барои таъмини оби баъзе хоҷагиҳо «ғам» мекуранду вале дар бораи қисмати деҳи Зидди фикр намекунанд. Дар ин деҳа бештар аз панҷ ҳазор аҳоли зиндагӣ мекунад. Оё ҳангоми ба лоиҳа гирифтани обанбори Зидди дар бораи ҷойгиркунонии ва ба кучо бурдани ин деҳаи таърихӣ ягон андеша шуда бошад?

Аз тарафи дигар ин обанбор дар мавриди ногувор ба деҳаҳои атрофи даръё ва ҳатто Душанбе таҳдид оварданиш мумкин аст.

Ба амал баровардани чунин нақшаҳо пеш аз ҳама таҳлили мукаммали иқтисодию географӣ ва экологиро талаб мекунад.

ОБҲОИ ШИФОБАХШ

Муҳити табиӣ Тоҷикистон бисёр мураккаб аст ва дар натиҷаи ҳодисаҳои геологӣ дар тӯли миллионҳо сол ба пайдо шудани навъҳои зиёди обҳои шифобахш имко-

ният додааст. Ба гуфти мутахассисон масоҳати Тоҷикистон аз ҷиҳати миқдор, таркиби минералӣ ва шифобахшии чашмаҳои он, на ин ки дар ноҳияи иқтисодии Осиёи Миёна, балки дар мамлакат ҷои аввалинро ишғол мекунад.

Мувофиқи хусусиятҳои табиӣ орографӣ чашмаҳои минералии республика нобаробар ҷойгир шуда, аксарияти онҳо дар қисмҳои кӯҳдоман волеҳӯранд. То соли 1917 ҳамагӣ 30 нави чашмаҳо маълум буд. Холо бошад, миқдори онҳо ба 220 расидааст. Обҳои аксари ин чашмаҳо хусусияти табобати дорад ва мардуми маҳаллӣ аз қадимулайём инро доништа, барои муолиҷа истифода мебаранд.

Обҳои маъдани Тоҷикистон бо гуногунии таркиб ва ҳарораташон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аксари чашмаҳо дар таркиби обашон аз 1 то 50 грамм намаки ҳалшуда доранд. Онҳо аз рӯи хусусиятҳои худ ба чашмаҳои гарм, гидрогенсульфиддор, гази карбонатдор, радиоактивӣ ва чашмаҳои шӯр ҷудо мешаванд. Қисми зиёди чашмаҳои гарм дар ҷойҳои кафидаи кишри замин пайдо шудаанд. Гурӯҳи чашмаҳои обҳои таркиби радиактивиашон баланд аксар дар ноҳияи шимолӣ республика (дар кӯҳсори Курама ва Муғул) ҷойгир буда, аз рӯи миқдори радон ба обҳои машҳури Яхимови Чехословакия баробаранд.

Дар водии Фарғона ва қисми шимолу шарқи республика чашмаҳои равони йоду бромдор мавҷуданд. Дар ҳамин ноҳия обҳои гидроген сулфиддор низ кашф карда шудаанд. Дар базаи оби маъданӣ солҳои зиёдед, ки табобатхонаи Ҳавотоғ, ки 25 км дуртар аз шаҳри Ўротеппа ҷойгир аст, қор қарда истодааст. Тадкиқи таркиби оби ин ҷо нишон дод, ки вай барои табобати касалиҳои узвҳои таъягоҳу ҳаракат ва системаи асаб ёри мерасонад. Дар санаторияи «Зумрад»-и райони Исфара бошад, аз чашмаи оби шифобахши назди қони нефти «КИМ» ба мақсади муолиҷа истифода мебаранд.

Дар фӯрӯрафтаҳои байни кӯҳӣ (водҳои Ҳисор, Вахш ва Кӯлоб) чашмаҳои гарми гидрогенсулфид, йоду бромдор паҳн гардидаанд. Чашмаҳои овозадори Хоча-Обигарм, Оби-Гарм ва Шамбарӣ ба ҷои хуби курорту санаторияҳои республика таъдил ёфтаанд.

Чашмаҳои Хоча-Обигарм дар домани ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор, дар яке аз ҷойҳои хушманзараи дараи

Варзоб, дар баландии 1800 м аз сатҳи баҳр воқеъ аст. Ҳарорати оби ин чашмаҳо (миқдори умумиашон бештар аз 40-то) аз 65°то 98° мебошад. Дар як шабонарӯз аз ин чашмаҳо қариб 1300 метри мукааб об мебарояд, ки дар як литри он 0,4 грамм намаки ҳалшуда ҳаст. Аз ҳафт чашма дар як шабонарӯз 674 метри мукааб оби табобатӣ мебарояд.¹ Хусусияти радиоактивии оби чашмаҳои Хоҷа-Обигарм бебаҳо буда, дар онҳо элементҳои радиоактивӣ бештар ҳал шудаанд. Дарачаи баланди ҳарорат ва таркиби мураккаби химиявии обҳои имконият медиҳанд, ки бисёр дардҳои банду устухон, пӯст, касалиҳои занона ва асаб табобат шаванд.

Ҳоло обҳои гарм ба воситаи кубурҳо ба ваннаҳои алоҳида меоянд ва дар баромадгоҳи обҳои буғхонаҳо сохта шудаанд ва ин дар Иттифоки Советӣ ягона парозмонатория аст. Курорти Хоҷа-Обигарм бошад, ба табобатхонаи умумииттифоқӣ табдил дода шудааст.

Чашмаҳои Оби-Гарм дар масофаи 100 км дуртар аз шаҳри Душанбе ҷойгиранд. Дар ин ҷо бештар аз 20 чашма ба қайд гирифта шудааст. Обҳои гарм аз тарқишҳои сангҳо мебароянд. Бисёр ҷойҳои баромади об бо регу гил ва сангу шағал рӯйпӯшанд. Ҳарорати оби чашмаҳо 33—43 дараҷа буда, дар даҳанаи чоҳҳо то ба 55 дараҷа мерасад. Хусусияти фарқноки чашмаҳои Оби-Гарм дар он аст, ки дар таркиби обашон силиций, намакҳои кальций, натрий ва ғашҳои радий зиёдтар ҳал шудаанд. Об аз чашмаҳо ҳар шабонарӯз ба қадри 5400 метри мукааб фаввора мезанад.

Шароити иқлими мусоид ва мавҷудияти чашмаҳои шифобахш имкон додаанд, ки дар ин ҷо касалиҳои дил, пӯст ва ғайра бомуваффақият табобат ёбанд. Дар Оби-Гарм хонаҳои барҳавою серошёнаи пурҳаловати санаторӣ, шӯъбаҳои ваннадор, як қатор муассисаҳои тиббӣ ва хизматрасонӣ сохта шудаанд.

Пайваста ба ин оби чашмаҳо на фақат барои муолиҷа, балки барои гарм кардани хонаҳо низ истифода мешавад. Бояд гуфт, ки дар курорти Оби-Гарм барои шифоёбандагон на ҳамаи шароит дуруст муҳайё карда шудааст. Бо сабаби нарасидани корпусҳои махсусу иловагӣ баъзан шароитҳои санаторию гигиенӣ рӯя карда намешавад.

Дар худуди райони Ҳисор дар базаи чашмаи Шам-

¹ Ниг.: Баротов Б. Горы открывают свои тайны. Душанбе, «Ирфон», 1981, сах. 77.

барӣ санатория сохта шудааст. Ҳарорати оби ин чашма аз 37 то 42 дараҷа аст. Оби ин ҷо ба касалиҳои узвҳои ҳозима марҳам аст. Дар ин ҷо ғайр аз касалиҳои доимӣ касалиҳои амбулаторӣ низ таъбабат карда мешаванд. Оби шифобаҳши чашмаро бошад, аҳолии республика ва ҳатто берун аз он истеъмол мекунад.

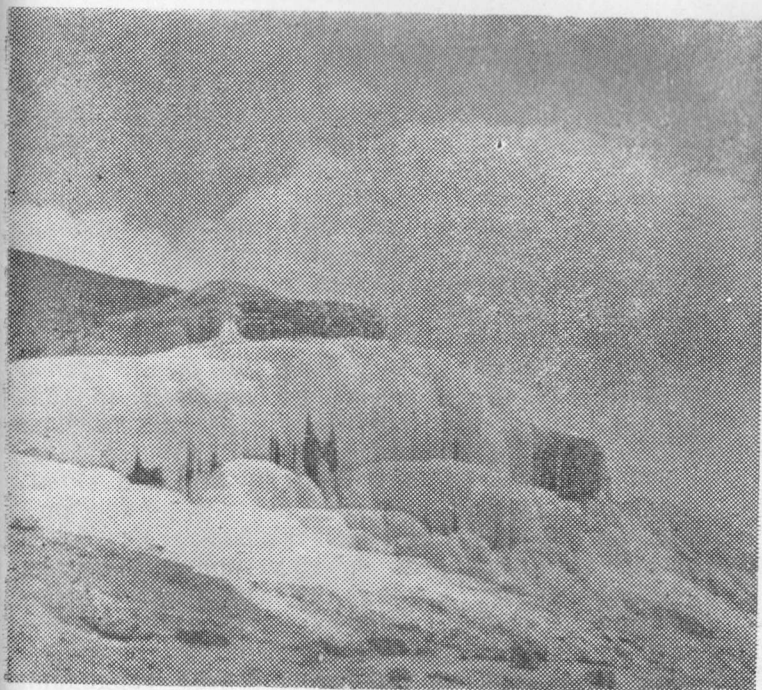
Дар ҳавзаи даръёи Қофарниҳон, дар дараи зебо-манзари Ромит гармчашмаи Қалтуч мавҷуд аст, ки ҳарорати оби он 42 дараҷа аст. Дар таркиби оби он силикат, бор, гидрогенсулфид ва радон вучуд дорад. Дар таркиби як литр об 3 грамм намак ҳаст. Дар базаи он таъбабатхонаи мавсимӣ барои инвалидон ва шахсони нафақахӯр амал мекунад.

Чашмаҳои маъдани Анзоб дар республика низ машҳуранд, ки онҳо дар қисми маркази қаторкӯҳи Ҳисор, дар наздикии ағбаи Анзоб, тақрибан 100 км ғимолтар аз шаҳри Душанбе воқеъ гардидаанд. Ин чашмаҳо ба гурӯҳи оби маъдании гази карбонатдор (нарзан) мансуб буда, ҳарораташон паст аст. Чашмаи Ҳочасангхок, ки 16 км дуртар аз деҳаи Зидди ҷойгир аст, ба ин гурӯҳ тааллуқ дорад. Ҳоло аз деҳаи Зидди то назди чашма роҳи мошинград сохта шудааст, ки ба ин востита оби Ҳочасангхокро мекашонанд ва он ҳамчун нарзани хуштамъ бо тағмаи «Анзоб» дастурхони мардумро оро медиҳад.

Гурӯҳи дигари чашмаҳои маъданӣ дар самти шимолӣ қаторкӯҳҳои Ҳисор, дар атрофи роҳи мошингарди Душанбе — Ленинобод воқеъ буда, дар таркиби обашон, ғайр аз гази карбонат, боз натрий, магний, оҳан хлор, силиций, бор ва гидрокарбонат доранд. Оби ин чашмаҳо роҳгузарон истеъмол мекунад.

Дар водии Ҳисор ва қисми шарқӣ он якҷанд чашмаи маъдании гарми сулфурдори навъи Сочи-Мацеста кашф шудааст, ки дар базаи онҳо санаторияҳои навъи Мацеста ташкил кардан мумкин аст.

Дар ҳудуди Помир чашмаҳои мухталифи шифобаҳш мавҷуданд, ки муҳимтаринашон Гармчашма мебошад. Гармчашма дар ҳудуди райони Ишқошим, 4,5 км ҷанубтар аз шаҳри Хоруғ, дар дараи кӯҳӣ ҷойгир аст. Ҳарорати обаш 40—42 дараҷа буда, дар таркиби он бештар аз 37 навъи моддаҳои химиявӣ мавҷуд аст. Дар наздикии Гармчашма, дар Авҷ чашмаҳои гази карбонатдор кашф шудаанд, ки ба нарзани Кавказ шабоҳат доранд. Дар базаи онҳо санаторияи маҳаллӣ амал мекунад ва

касалиҳои банду устухон, меъда, чигар ва гурда табобат меёбанд.

Аз чашмаҳои обашон гарму хуноки Помир Чилондӣ, Яшилкул, Қизилрабат ва ғайраҳо номбар кардан мумкин аст. Ҳарорати оби онҳо аз 35 то 74 дараҷа буда, маъданнокиашон то 0,5 г/л аст. Аз ҳама бештар оби чашмаи Яшилкул (74°), Чилондӣ (72°) гарм мебошад. Дар базаи чашмаи Чилондӣ аз соли 1962 боз табобатгоҳи аҳамияти маҳаллӣ кор мекунад.

Обҳои маъдани хуноки Хозгунӣ, Жунт, Андароб, Баршор ва ғайра асосан 10—18 дараҷа гармӣ дошта, маъданнокиашон ба 3,6—3,9 г/л баробар аст.

Дар ҳудуди республика ҳам шӯрчашмаҳо бисъёранд, ки пайдоишашон ба конҳои намак зич алоқманд аст. Обҳои чунин чашмаҳо аксар чамъ шуда, кӯлҳои хурд-ро ташкил медиҳанд, ки гоҳо дар ин гуна чойҳо лойкаи шифобахш ба вучуд меояд. Ба ин кӯли дар дашти Дилварзин буда мисол шуда метавонад, ки он дар қисми

рости сохили даръёи Сир вокеъ гардидааст. Ин кӯл аз ҳисоби чашмаҳое, ки аз наздикии кони намаки Қарохон чорӣ мешаванд, ташкил ёфтааст. Дар фасли тобистон оби кӯл хушк шуда, лойкааш мемонад, ки онро барои табобати касалиҳои гуногун, аз ҷумла барои тарбод истифода мебаранд. Чунин кулҳои намакдор дар қисми водихои даръёи Панҷ (кӯли Чӯбек, Шуркӯл) ва Вахш низ бисёрёранд, ки аксар аҳамияти табобатӣ доранд.

Дар натиҷаи кофтуковҳои геологӣ шумораи чашмаҳои маъдани республикаамон сол то сол зиёд шуда истодааст. Аммо дар республикаи мо тарзи истифодаи чашмаҳо ғайриқаноатбахш аст. Ин пеш аз ҳама, ба обҳои гарми зеризаминӣ тааллуқ дорад. Дар бисёр ғӯшаю канори мамлакатамон обҳои гарми зеризаминиро барои гармкунии хонаҳои истиқоматӣ ва муассисаҳои мадания саноятӣ бомуваффақият ба кор мебаранд. Чунин тадбирҳо дар районҳои соҳили уқёнуси Ором, ки аз чашмаҳои гарми зеризаминӣ бой аст, ин кор нағз ба роҳ монда шудааст. Дар Камчатка бошад, дар базаи обҳои гарм кайҳо боз қувваи электр мегиранд. Умед аст, ки дар солҳои наздик обҳои гарми зеризаминии Тоҷикистон дар ҳоҷагии халқ ба таври васеъ истифода шуда, барои сарфа намудани сӯзишворӣ кӯмак мерасонад.

Яке аз масъалҳое, ки дар оянда бехтар гардидани талаботи аҳолиро талаб мекунад, зиёд намудани истехсоли обҳои маъдани нӯшоки мебошад. Таркиби шифобахшии обҳои Тоҷикистон бехтарин дар мамлакат ҳисобида мешаванд. Вале дар айни замон дараҷаи ҳозираи истифодаи ин обҳо ба талабот пурра ҷавоб дода наметавонад. Бояд қайд кард, ки имконияти захираи обҳои шифобахши республикаи мо хеле бузург аст ва он метавонад соле то 400—500 миллион шиша оби бехтарини шифобахшо барорад. Тоҷикистон бо чунин захираи имконият на ин ки талаботи дохилӣ, балки як қатор районҳои Осиёи Миёнаро низ бо обҳои шифобахш таъмин карда метавонад.

Шароитҳои табиӣ ва шабакаи зиёди чашмаҳои шифобахш оби лойкаи сарзамини республика таъсис намудани Институти тадқиқотии курортология ва физиотерапияро низ ба миён мегузорад. Зеро ҳар сол аз республикаи мо ба дигар курорту санаторияҳои Кавказу Қрим ҳазорҳо одамон баҳри табобат рафта, ҳарчи барзиёд мекунанд. Дар сурати дуруст ба роҳ мондани тарзи муолиҷа ва барпо намудани як қатор санатория-

ҳои нав республика ба яке аз макони муҳими курорту санаторияи мамлакат мубаддал гардиданаш мумкин аст.

ОБ ҲАМ ҲИСОБ ДОРАД

Дар ҳақиқат об асоси зироат, энергетика, саноат ва ягона воситаи мубодилаи моддаҳо дар ҷисми набототу ҳайвонот аст. Масалан, барои як тонна гандум, шолӣ ва пахта мувофиқан 1500, 7000 ва 10000 тонна об сарф мегардад. Хар сол танҳо дар натиҷаи объёри заминҳо 2500—2800 мукааб километр оби дарёе ва обҳои зеризаминӣ аз истеъмол мебароянд. Мувофиқи нақшаҳо солҳои наздик майдони заминҳои обӣ бештар аз се маротиба меафзояд, яъне истеъмоли об ҳам зиёд мешавад. Хусусан истифодаи об дар саноат, хоҷагии коммуналӣ бо суръат меафзояд. Ҳисоб карда шудааст, ки истеъмоли якшабонарӯзии об дар қураи замин ба истеҳсоли солони сарватҳои зеризаминӣ баробар аст.

Чанд сол боз дар бисёр шаҳру мамлакатҳо норасони оби нӯшокӣ проблема шудааст. Фочиаи кӯли Эйри, дарёҳои Рейн, Сенаро, кӣ намедонад? Партови корхонаҳои саноатӣ тамоми мавҷудоти зиндаи онҳоро нест кард. Оқибати чунин ҷинойткориҳо ба он оварда расонд, ки як қатор давлатҳо аз манбаҳои оби нӯшокӣ маҳрум гашта, ҳоло маҷбуранд дар киштиҳо аз дигар ноҳияҳо об кашонанд. Бисёр сокинони Германияи Ғарбӣ ба масофаи чандин ҳазор километр оби нӯшокиро бо кубурҳо аз кӯҳҳои Альп овардаанд.

Мамлақати мо аз ҷиҳати захираҳои об дар дунё ҷои аввалро мегирад, вале ин маънои онро надорад, ки мо ба ин захираҳои беҳамто бепарвоёна муносибат кунем. Сессияи навбатии Совети Олии СССР даъвати ёздаҳум (июли соли 1985) зухуроти нави ғамхорӣи Ҳукумати Советиро ба табиат ва захираҳои об нишон дод.

Сол то сол дар натиҷаи барпо ёфтани корхонаҳои нави саноатӣ, манзилгоҳ ва азхуд намудани дахҳо ҳазор гектар заминҳои нав талабот ба об дар миқёси республикаи мо низ зиёд шуда истодааст. Аз ҳама бештари оби республика (зиёда аз 92 фоиз) ба ҳиссаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ва энергетика рост меояд. Соҳаҳои саноату хоҷагиҳои коммуналӣ бошад, ҳамагӣ

4. Ҷоизи обро истифода мебаранд. Аммо барои сарфаю оқилона истифодабарии об на ҳама хоҷагию муассисаҳо кӯшиш мекунанд. Соли гузашта истифодаи об дар хоҷагиҳои райони Чилликӯл, Колхозобод, Қабодиён ва Мастҷоҳ назар ба меъери муқаррарӣ аз 1,5 то 1,8 баробар зиёд буд. Чунин қор боиси аз замин шуста бурдани нуриҳои минералӣ ва захрохимикатҳо гардида, он ба обҳои ҷӯи атроф низ таъсири манфӣ мерасонад. Ин ҳолат дар районҳои Ёвону Куйбышев сабаби обшӯй шудани замин ва бесамар гаштани чандин гектар заминҳо гардид. Риоя нақардани низоми талаботи об ба минбаъд баланд шудани қабати обҳои зеризаминӣ оварда мерасонад. Ин гуна ҳодиса пай ҳам дар хоҷагиҳои райони Ёвон ва Ильич такрор меёбад ва он ба қорҳои иловагии қандани ҷӯй ва захбур сабаб мегардад.

Солиҳои охир сарфи беҳудаи об дар ҳама шаҳру районҳои республика зиёд мешавад. Дар айни замон ин нишондиҳанда танҳо дар соҳаҳои саноату хоҷагии коммунали назар ба соли 1970 бештар аз се баробар афзудааст. Аз рӯи ҳисобҳои аниқ заводи нуриҳои азоти Вахш барои истеҳсоли як тонна маҳсулот аз 50 то 300 метри мукааб, заводи алюминии тоҷик 100 то 200, заводи кабелҳои Душанбе бошад, то 250 метри мукааб об сарф мекунанд. Саноати нефть дар республика ба дараҷаи қофӣ инкишоф набошад ҳам, барои истихроҷи як тонна нефть то 35 метри мукааб об сарф кардан лозим меояд.

Бисёр қорхонаю муассисаҳои коммунали бо вучуди огоҳии чандин қаратан инспексияи муҳофизати захираҳои об пай ҳам оби ҷӯю дарьёқоро ифлос мекунанд. Масалан, дарьёи Ҳоҷамазор, ки аз наздикии санаторияи Ҳоҷаобигарм мегузарад, бештар ифлос мешавад. Ин қамбудӣ борҳо қайд шудааст, вале ягон чорае андешида нашудааст. Ба зами ин иншооти обтозақунӣ дар ин ҷо ҳеле бад қор мекунанд, зеро назар ба меъери муқаррарӣ ду баробар зиёд об мегузаронад. Дар чунин ҳолат ин иншоот аз уҳдаи тозақунии об пурра баромада наметавонад. Мувофиқи нишондоди қормандони инспексияи назоратӣ ҳоло ҳам дар ин санатория аҳамияти умумиттифоқӣ дошта, қондаҳои оддитарини санитария тозагӣ риоя намешавад.

Яке аз масъалаи муҳим ҳарчи бештар зиёд намудани шабакаи иншоотҳои обтозақунӣ мебошад. Ҳоло дар республика зиёда аз 300 иншооти обтозақунӣ ба иқтидорӣ

бештар аз 700 хазор метри мукааб дар як шабонаруз кор мекунад. Дар ин давра як қатор иншоотҳои нави обтозакуни дар Душанбе, Турсунзода, Ленинобод, Курғонтеппа, Кӯлоб ва ғайра сохта шуданд. Ҳар сол дар республика барои сохтмони иншоотҳои обтозакуни миллионҳо сӯм чудо карда мешавад. Масалан, солҳои 1981—1985 ба ин мақсад зиёда аз 30 млн. сӯм чудо карда шуд.

Умуман дар республика қондаҳои муҳофизати об дурӯст ғарб карда намешаванд. Мувофиқи маълумоти Вазорати мелиорация ва хоҷагии оби республика солҳои охир ифлосшавии ҳавзҳо, даръёҳо ва ҷўйчаҳои захбурҳои назар ба солҳои пештара хеле зиёд шудааст. Яке аз сабабҳои он дар бисёр корхонаҳои саноатӣ, фермаҳои соҳили даръёҳо набудани иншооти обтозакуни бошад, сабаби дигараш мувофиқи таби истифода набурдан ва ба талабот пурра ҷавоб надодани иншооти мавҷуда мебошад. Инчунин бисёр иншоотҳои обтозакуни ба талабот пурра ҷавоб дода натавониста, ҳаҷми як қисме онҳо хурдаст. Дар натиҷа обҳои ифлос ба даръё ва ё захбури ҷўйборҳои партофта мешавад. Чунончи, иншооти обтозакунии Курғонтеппа назар ба миқдори муқарраршуда ду баробар зиёд об қабул кунад ҳам, имконияти ба таври зарурӣ тоза кардани онро надорад.

Дар байни корхонаҳои республика ифлоскунии об дар комбинати бинокории Душанбе, комбинати Тағоб, заводҳои чарм ва цементи Душанбе, заводи нуриҳои азотии Вахш, комбинати ғўшти Курғонтеппа, заводи гидрометаллургии Исфара, хоҷагиҳои автомобилӣ ва ғайра бештар ба назар мерасад. Аксари ин корхонаҳои даръёҳои Варзоб, Қофарниҳон, Вахш, Сир ва ғайраро ифлос мекунад. Ҳодисаҳои ифлоскунии об хусусан дар муассисаҳои Душанбе хеле зиёд мушоҳида мешаванд. Муддати чандин сол аст, ки даръёи Варзоб аз тарафи корхонаҳои қисми шимолии пойтахт ифлос карда мешавад. Ҷӣ тавре маълум аст, муассисаҳои минтақаи истироҳатии Варзоб (санаторияи Хоҷаобигарм, Пуғус, лагерьҳои пионерӣ ва ғайра) ва посёлкаи Тақоб ҳоло ҳам манбаи асосии ифлоскунии оби даръёи Варзоб ба шумор мераванд. Муддати чандин сол боз сохтмони иншооти тозакунии об дар Тақоб ва Қондара ба сабабҳои номаълум кашол меёбад. Навбати дуҷуми иншооти обтозакунии биологӣ дар Душанбе бошад, ҳоло ҳам пурра ба итмом ғарсидаст. Пур-

ра ба кор сар кардани ин иншоот имконият медиҳад, ки ҳар шабонарӯз бештар аз 160 ҳазор мукааб об тоза нигоҳ дошта шавад. Бисёр корхонаҳои дигари пойтахт ҳоло ҳам ба таври донмӣ оби дарьёю чуйҳоро ифлос мекунанд ва аз иншоотҳои обтозакунии бошад, ба таври бояду шояд истифода намебаранд. Ба ин пеш аз ҳама комбинати абрешим, иттиҳодияи «Тоҷикмасло», заводи пиво, иттиҳодияи равшан ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Аксар оби чӯю дарьёҳо аз тарафи хочагиҳои автомобилӣ низ ифлос мешаванд. Қисми зиёди автобазаҳо мошинҳоро бевосита дар назди чӯю дарьёҳо шуста, ба афзониши моҳиҳо низ зарари калон мерасонанд.

Мувофиқи маълумоти гидрогеологӣ дар ҳудуди шаҳри Калининобод захираи калони обҳои зеризаминӣ мавҷуданд. Заводи нуриҳои азотӣ бошад, ҳоло ҳам бо вучуди огоҳкунии ҷиддӣ аз тарафи инспексияи муҳофизати оби Вазорати мелиорация ва хочагии оби республика, таркиби ин обҳоро бо партовҳои аммиакӣ ифлос мекунад. Завод бо партовҳои худ дарьёи Вахшро низ «дар канор» намондааст. Ба дарьёи Вахш ҳамеша партовҳои ин завод бе тозакунии иловагӣ рехта мешаванд. Онд ба ин бемаъсулияти роҳбарони заводи мазкур дар матбуоти республикавӣ борҳо хабару мақолаҳо дарҷ гардиданд. Бо вучуди ин ҳоло ҳам оби дарьёи Вахш ҳамеша аз партовҳои заводи мазкур ифлос карда мешавад. Бояд дар заводи нуриҳои азоти мувофиқи нақшаҳои тасдиқшуда усули гардиши сарбастаи обҳои технологӣ кайҳо ҷорӣ карда мешуд.

Яке аз роҳҳои асосии пешгирӣ намудани ифлосшавии обҳои чӯю дарьёҳои республика, хусусан обҳои минтақаи комплекси минтақавию истехсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ ба таври хеле васеъ ҷорӣ намудани ҳамаи навъҳои иншооти обтозакунии (биологӣ, механикӣ ва ғайра) ва дар корхонаҳое, ки оби ниҳоят зиёд истифода мебаранд, таъмин намудани усули гардиши сарбастаи обҳои технологӣ мебошад. Хусусан, дар корхонаҳои шаҳрҳои Турсунзода, Қурғонтеппа, Ёвон ва Қӯлоб низ ба ин масъала диққати зарурӣ додан лозим аст.

Минбаъд, хуб мешуд, ки дар кашидани лоиҳаҳои иншооти обтозакунии идораҳои дахлдор шароити вазъияти республикаро пурра ба назар гиранд. Пеш аз ҳама лозим аст, ки дар корхонаҳои иншооти сохташаванда, инчунин дар корхонаҳое, ки дар назди дарьёҳои Сир,

Зарафшон, Исфара, Қаратоғ, Сурхоб, Ширкент, Хонако, Кофарнихон ва ғайра сохта мешаванд, фильтру обтозакунакҳои мувофиқ гузошта шаванд.

Дар республика миқёси истифодаи обҳо сол то сол васеъ шуда истодааст, ки ин пеш аз ҳама ба азхудкунии заминҳои нав ва талаботи зиёд ба обҷорӣ сунӣ вобаста аст. Бинобар ин хоҷагиҳои республикаи бояд барои оқилонаю сарфакорона истифода бурдани обҳо чидду ҷаҳд намоянд. Пеш аз ҳама лозим аст, ки захираи обҳои зерзаминии республика ба тариқи мукамал тадқиқ карда шуда, истифодаи онҳо дар обҷорӣ заминҳои нав васеъ шаванд. Зеро ин захираҳо хеле зиёданд ва нисбатан хароҷоти камро талаб мекунанд.

Ба ифлосшавии руду ҷўйбор роҳбарони баъзе колхозу совхозҳо низ гунаҳкоранд. Онҳо ҳангоми кишти зироат аз меъёри зарурӣ зиёд нуриҳои минералӣ ва захрохимикат истифода мекунанд. Чанд сол қабл дар натиҷаи ба об рехтани моддаи химиявии «тиодан — 50» оби дарьёи Кофарнихон дар масофаи зиёда аз 20 км захролуд гашта, қариб 60 тонна моҳӣ нест шуд. Чунин ҷиноят ба қарибӣ дар дарьёи Ширкент низ такрор ёфт. Ҳатто баъзеҳо ба хоҷаҳои нафси бади худ ба об моддаҳои тарқанда ва хлор партофта, моҳӣ ва дигар мавҷудоти зиндаи табиатро нобуд мекунанд. Чанде пеш мо дар дараи Бедони совхозии «Сағирдашт» шохиди ин воқеа будем: дар масофаи 5—6 км рӯи дарьё пур аз моҳиҳои мурдаю пӯсида буд. Магар чунин ҷинояткоронаро бахшидан мумкин аст? Ҳаргиз не!

Яке аз сабабҳои дар бисёр ноҳияҳои республика зиёд будани исрофкорӣ ва муносибати бепарвоёна ба табиат ва обҳои он пеш аз ҳама ба суст будани тарғиби муҳофизати табиат ва тарбияи экологӣ вобаста аст. Агар тарбияи экологӣ дар байни мактаббачагон ва умуман дар байни тамоми аҳолии республика пурзӯр гардад, дар он сурат чунин ҳодисаҳо такрор нахоҳад шуд.

Барои сарфа кардани захираҳои об хусусан дар шаҳрҳои республика дар зерин назорат гирифтани ҷўю кубурҳои обгузар ҳатмист. Зеро мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки танҳо дар шаҳри Душанбе соле чор ҳазор ҳодисаи кафидану вайроншавии кубурҳои об рӯи медиҳад. Дар бисёр ҳолат то 4—5 шабонарӯз баъди ин ҳодиса об талаф меёбад. Ҳангоми камобӣ дар баъзе кўчаю хонаҳо об шабу рӯз беҳуда меравад.

Барои сарфани об дар корхонаю муассисаҳо ва хонаҳои шахси бисёр олимону мутахассисон гузоштани асбоби ҳисобкуниро тақлиф кардаанд. Дар ҳақиқат муносибати бепарвоёна нисбат ба об талаб мекунад, ки ин усул ҳарчӣ тезтар қорӣ карда шавад.

Об мӯъҷизаи ҳаёт аст ва истифодаи дурусту сарфани он бояд танҳо ба нафъи халқу ҷамъият бошад.

ГАНЧИ КҶҲСОР

Инсон дар ҳама даври замон мекӯшид, ки табиатро дарк карда, ба моҳияти аслии он сарфаҳм равад. Дар ин кор ба ӯ пеш аз ҳама олотҳои меҳнати кӯмак мерасонид. Нахустин олотҳои меҳнати худро инсон қадим аз санг сохта буд, ки санг чини кӯҳист. Қимати сарватҳои табиат вақте баланд шуд, ки инсон онҳоро аз таркиби санг ҷудо карда, истифода бурдани мис, биринҷӣ, тилло, нуқра ва оҳанро ёд гирифт. Олотҳои фулузи аз ҷиҳати сифат нисбат ба олотҳои сингину ҷӯбин беҳтар буданд ва истифодабарии онҳо барои тараққиёти минабаъданӣ ҷамъият замина гузошт.

Халқи тоҷик аз қадимулайём асрори истеҳсол ва истифодаи маъданҳои кӯҳиро ба хуби медонист. Ба ин бозёфтҳои бостонӣ дар Қарамазор, Вахшу Қӯлоб ва Бадахшон шаҳодат медиҳанд. Хусусан олотҳои мис, ки дар Қарамазор дарёёфт шудаанд, гувоҳи медиҳанд, ки дар ин ҷо ҳанӯз дар асри IV то милод мардум мис, қалъаги ва тилло истеҳсол карда, дар заргарӣ ва ороиши асбоби рӯзгор истифода мебуданд. Аз рӯи дастнависи сайёҳони араб дар асри миёна дар ин ҷо тарзи гуногуни истихроҷи конҳои нуқраю сурб мавҷуд будааст.

Дар хусуси мавҷудият ва қадимӣ будани олотҳои гуногуни меҳнат ва инкишофи саноати кӯҳӣ дар Қарамазор олимону тадқиқотчиёни кишвар В. В. Бартольд, М. Е. Массон, В. В. Вебер, Б. Н. Наследов ва дигарон маълумоти пурқимат додаанд. Мувофиқи маълумоти хаттии Геродот ва Страбон аҳолии Қарамазор аз мис камонғулак, наъли асп, офтобаҳо ва ғайра сохта, тиллоро дар қаллапӯшу миёнбанд ва барои ороиши зарфҳои мухталиф истифода мебуданд.

Баъди истилои арабҳо дар инкишофи истеҳсоли истихроҷи маъдани сарзамини Осиёи Миёна давраи навсар мешавад, ки дар он замон мақоми савдою ҳунар-

мандӣ ба дараҷаи баланд раванқ меёбад. Инкишофи муомилоти пулӣ дар дохил ва талабот ба пул дар бозори берунӣ яке аз сабабҳои афзоиши истеҳсоли нукра гардид. Маҳз дар ҳамин давра дар Қарамазор саноати кӯҳӣ аз ҷумла, истеҳсоли нукраю сурб авҷ гирифт.

Дар давраи экспедицияҳои комплекси ба сарзамини тоҷик дар назди Табошир (соли 1929), кони Мансур (с. 1930) ва Тариёкан (соли 1931) боқимондаҳои пулҳои асри X, ки дар давраи ҳокимияти Сомониён васеъ истифода мешуданд, ёфт шуданд. Мувофиқи маълумоти хаттӣ дар ҳамон давра дар шаҳр истеҳсоли нукра ва сурб вучуд доштааст, ки дар байни онҳо мавзеи Қарамазор ҷои намоёнро ишғол мекард. Сабаби васеъ бароҳ монанди истеҳсоли сурб ин буд, ки дар ҳамон замон он барои сохтани зарфу асбобҳои рӯзгор инчунин барои бунёди ёдгориҳои меъморӣ, барои тайёр кардани кубурҳо ва ғайра истифода мебуданд. Дар баробари ин дар Қарамазор тилло низ истеҳсол мешуд ва ба ин бозёфтҳои Массон дар назди кони Қароташқутан гувоҳӣ медиҳанд.

Қисми зиёди конҳоро дар он шароит бо олотҳои оддӣ мекофтанд. Азбаски ҳаҷми кор дар конҳои Кони-мансур ва Конҷул васеъ буд, олотҳои меҳнатӣ низ назар ба дигар ҷойҳо беҳтар буд. Вале аз нишонаи конҳои қадима дидан душвор нест, ки дар он замон танҳо як қисми маъдан истихроҷ мешуду ҳалос.

Мувофиқи сарнавиштҳо дар ҳудуди Фарғонаи тоҷик ҳанӯз кайҳо нефть истеҳсол мекардаанд. Ҳатто нақл карда мешавад, ки Искандари Макдунӣ ҳангоми лашкаркашиаш ба ин сарзамин чашмаҳои фавворазанандаро дида дар хайрат мондааст.

Аз гуфти Кудумӣ дар асрҳои XI—XII аз кони намак (Оксукон) намак истеҳсол карда мешуд ва бо он вилоятҳои Хучанду Шош таъмин мегардид. Аз рӯи маълумоти Истаҳрӣ дар асри X дар Шӯроб ангиштро васеъ истифода мебуданд. Дар бораи мавҷудияти фуруза дар Исфараю кӯҳи Мевағул ва истеҳсоли он дар асри XVI Бобур Мирзо низ ишора намудааст.

Дар бисёр осорҳои таърихӣ дар бораи водии Зарафшон ва сарватҳои табиати он далелҳои зиёд оварда мешавад. Номи дарён Зарафшон ҳам шояд гувоҳи ҳамин даъво бошад. Тахмин аст, ки дар ин сарзамин ҳанӯз то милод оҳан истеҳсол мекарданд. Маркази асосии истихроҷи маъдани оҳан дар қисми шимолу

Шарқии он воқеъ будааст. Тадқиқотчиёни ин ноҳия партовҳои фулузотро аз назди деҳаҳои Шинг, Ёрӣ, Амондара, Работ ва ғайра пайдо кардаанд. Истахрӣ ва Ибни Хавкал навиштаанд, ки дар яке аз кӯҳҳои вилояти Буттам (Тоҷикистони Марказӣ) ба таври васеъ навшодир ҳосил мекарданд, ки ҳамон вақт он дар бозорҳои Шарқу Ғарб харидорони зиёд дошт.

Бисёр сайёҳону тадқиқотчиён дар хусуси истехсолу истихроҷи тилло, нукра, сурб, симоб ва ғайра дар ноҳияи Кӯлобу Вахш низ қайдҳои ишораҳо кардаанд. Ибни Руста мамлақати Хуталларо (вилояти Кӯлоби ҳозира) бо боигариҳои гуногунаш тавсиф карда навиштааст, ки «пораҳои тиллои холис ба ҳаҷми нахӯд баробар меояд».

Аз гуфти тадқиқотчи В. Симонов дар водии дарёи Яхсу кофтуковҳои зеризаминии қонҳо низ вучуд доштааст. Вале бо сабаби ҳалалрасонии обҳои тағизаминӣ ин қорҳои хангоми камобӣ ва яхбандии соҳил идома меёвад. Бозёфтҳои археологӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар деҳаи Ёкунҷ ва Балчувон истехсоли нукраю сурб хеле хуб ба роҳ монда шуда будааст.

То Инкилоби Октябр дар сарзамини Кӯлобу Балчувон бо иҷозати аморати Бухоро инженери кӯҳӣ Журавко-Покорский дар ҷойҳои боқимондаи қонҳои кӯҳна истехсолу қорқарди тиллою нукраю аз сари нав ба роҳ монда буд.

Вай ба ин ҷо таҷҳизоти гуногун оварда, аз мардуми маҳаллӣ қорқарони зиёди қироёро истифода мебард.

Сарзамини Бадахшон, Дарвоз бо боигариҳои табиӣ худ асрҳои аср маълуми машҳур аст. Дар хусуси истихроҷи тилло дар Вахон Ибни Руста, Истахрӣ ва Ибни Хавкал далелҳои гуногун овардаанд. Аз гуфти Идрисӣ дар Вахон қонҳои сермаъдани нукра низ мавҷуд буданд ва аз дигар водӣҳои Бадахшон нукраю тилло барои муомилот ба сарзаминҳои дуру наздик фириёда мешудааст. Ҳоло дар баъзе ҷойҳои Бадахшону Дарвоз боқимондаи қонҳои қадимаи тилло дучор меояд, ки ҷаҳор-панҷ аср пеш аз солшумории милодӣ қор мекарданд. Бино ба маълумоти Абурайҳони Берунӣ, порчаи худрӯи қалонтарини тилло дар Осӣи Миёна аз вилояти Рашт (ноҳияи Ғарм) ёфта шуда буд, ки он ҳафтод рат (32 килоу 480 грамм) вазн дошт. Онро ҳокими он ҷо ба ивази хазинааш азхуд карда, барои намоиши шӯҳрат дар миёни қасраш гузошта буд. Нақл

карда мешавад, ки яке аз порчаҳои тиллои холиси аз Помири Чанубӣ ёфта шуда, 24 килою 380 грамм вази доштааст.

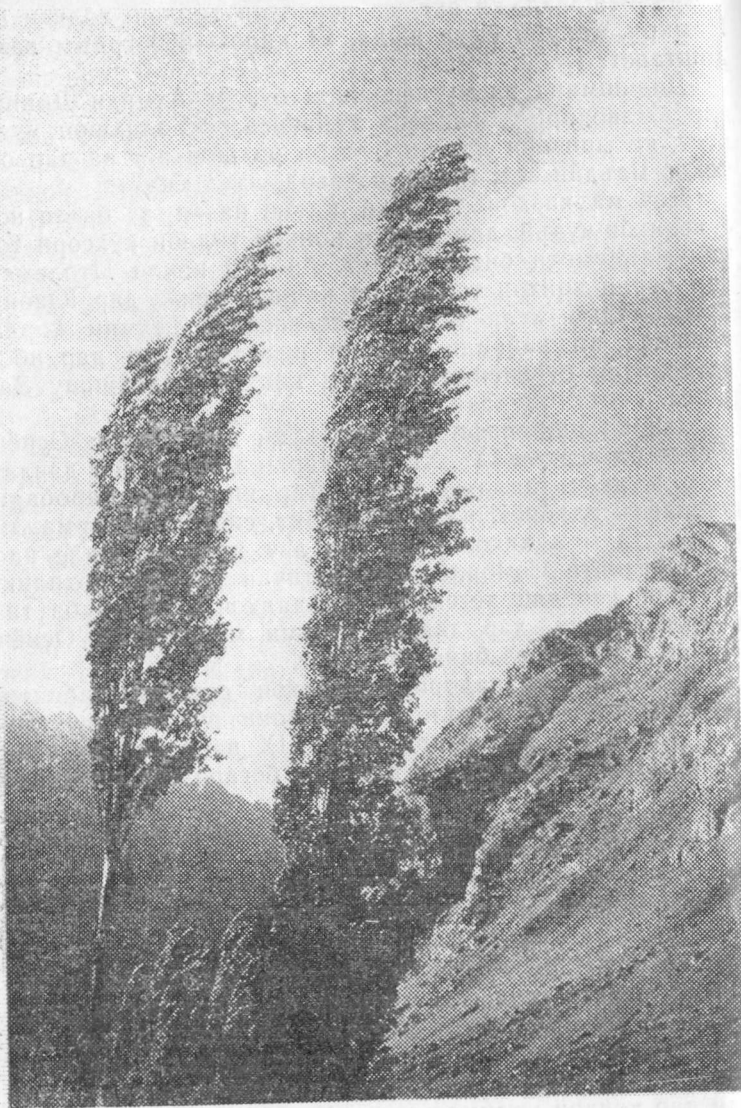
Донишманд ва мутафаккири бузург Ахмади Дониш дар «Наводир -ул-вақоеъ» менависад; «Бадахшон мулкест, ки манзари назари офтоби рахшон аст ва дар он ҷаҳор маъдан аст: тилло, лочвард, лаъл, ёқут».

Дар маъхазҳои таърихӣ, қатъи назар аз баъзе носаҳеҳҳои ҷузъӣ, дар хусуси конҳои тиллои кӯҳсори тоҷик маълумоти бисёре ҳаст. Аз рӯи нақли Птолемей дар бораи конҳои тиллои ин кишвар ҳанӯз дар Юнону Руми қадим хеле чизро медонистанд. Тахмин карда мешавад, ки ҳайкали тиллоии калони будхо дар ибодатхонаҳои суғдиён аз тиллои конҳои Бадахшону Зарафшон сохта шудаанд.

Давраи инкишофи саноати кӯҳӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна ба асрҳои IX—XI, ба давраи ҳуқумронии давлати Сомониён тааллуқ дорад. Дар ин замон баробари пешрафти адабиёт, илму маданият, савдою ҳунармандӣ истеҳсоли маъданҳои кӯҳӣ низ авҷ мегирад. Вале пас аз ҳокимияти Сомониён дар натиҷаи ҷангҳои дохилию берунии феодалӣ истеҳсоли маъданҳои кӯҳӣ рӯ ба таназзул ниҳода, дар давраи ҳучуми муғулҳо ба Осиёи Миёна тамоман аз байн рафтааст.

Тадқиқи доманадори захираҳои сарвати табиати сарзамини тоҷик аввало ба олимони рус тааллуқ дорад. Махсусан дар охири асри XIX ва аввалҳои асри XX ба мақсади ба таври илмӣ ва бегаразона омӯختани сарзамини Осиёи Миёна ва махсусан геологияю маъданҳои фойданокӣ он олимони рус Семёнов — Тяньшанский, Ф. Богославский, В. Н. Вебер, И. В. Мушкетов ва дигарон қадамҳои нахустин гузоштанд. Вале ин ҷидду ҷаҳди олимони аз тарафи ҳуқумати подшоҳӣ бояду шояд дастгирӣ карда намешуд.

Итанҳо баъди инкилоби Октябр сарзамини тоҷикон аз ҷиҳати геологияю ҷуғрофӣ ба таври васеъ омӯхта шуда, ба ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда дар республика заминаи мусоиде фароҳам омад. Дар омӯхтани сохти геологӣ, барқарор кардани истеҳсоли маъдан дар конҳои қадима ва кашфи маъданҳои нави фойданок дар ҳудуди республика ҳиссаи олимони советӣ А. Е. Ферсман, Б. В. Наливкин, Д. И. Щербаков, Б. Н. Наследов ва дигарон бағоят бузург аст. Инкишофи пуравчи хочагии халқ, аз он ҷумла сохтмони иншоот-

хои калони саноати кӯҳӣ дар давраи баъд аз революция барои азхудкунии боигариҳои минералӣ дар Тоҷикистон роҳи васеъ кушод ва онро ба қатори яке аз республикаҳои мутараққии мамлакат гузошт. Тадқиқи мунтазами боигариҳои зеризаминии республика ва азхудкунии он мувофиқи нақша асосан дар охири солҳои 30-юм оғоз ёфта буд. Бо вучуди ин суръати тадқиқот ва аз ҷиҳати геологӣ азхуд кардани масоҳати республика ҳанӯз қаноатбахш набуд. То соли 1940-ум дар Тоҷикистон танҳо конҳо ва нишонаҳои ҷойҳои маъданҳои вольфрам, қалбағӣ, тилло, мис, марги муш, сурма, шпати даштӣ, слюда ва ғач вучуд доштанд.

Дар айни замон масоҳати Тоҷикистон аз рӯи микъёсҳои калон қариб пурра ба нақша гирифта шудаанд, дар маҳалҳо ҳамаатарафа тадқиқоти геологӣ гузаронида шудаанд. Ҳамин аст, ки то имрӯз зиёда аз панҷ ҳазор кон ва нишонаҳои маъдандор аз рӯи панҷоҳ навъи маъданҳои фойданок маълум аст. Инчунин аз 320 кони пурра тадқиқшуда (конҳои металлҳои сиёҳ, нодир, захираҳои сӯзишворӣ, энергетикӣ, масолеҳи бинокорӣ ва ғайра) қисми зиёди он баҳри азхудкунию истифодабарӣ омода гардидаанд. Комбинат ва фабрикаҳои маъданкоркунӣ маҳсулоти худро дар шакли концентрати металлҳои мухталиф ба корхонаҳои металлгудозии дигар ноҳияҳои иқтисодии мамлакат мефиристонанд. Маҳсули асосии ин муассисаҳои кӯҳӣ асосан аз концентрати элементҳои сурбу рӯх, сурмаю симоб, вольфраму молбиден ва ғайра иборатанд. Пайваста ба ин аз ин концентратҳо ба таври иловагӣ элементҳои камёфт низ гирифта мешавад.

То солҳои охир дар байни бисёр мутахассисон ҷунун ақидае буд, ки гӯё сарзамини тоҷикон аз ашёҳои минералӣ камбағал ва минбаъд давом додани тадқиқоти геологӣ дар ин кишвар бе фоида аст. Вале кофтуковҳои мунтазам ин гуна даъвоҳоро рад карданд ва ҳоло республика аз ҷиҳати захираҳои сурма ва намаки ош дар микъёси СССР яке аз ҷойҳои аввалин ва аз ҷиҳати захираҳои сурб, шпати даштӣ ва висмут дар байни республикаҳои Осиеи Миёна ҷои якумро ишғол менамояд. Акнун дар асоси захираҳои тадқиқшудаи маъданҳои фойданок саноати сӯзишворию энергетикӣ, металлургияи ранга ва масолеҳи бинокорӣ барпо шудааст.

Маҳсулоти асосии саноати сӯзишворӣ-энергетикӣ

дар республика нефть, газ ва ангишт мебошад. Захираҳои мавҷудаи торф ва варақсангҳои сӯзанда бошад, миқдори ночизеро ташкил намуда, аҳамияти саноатӣ надоранд. Мувофиқи маълумоти идораҳои геологӣ дар республика қариб 70 кон ва нишонаҳои мавҷудияти захираҳои сӯзишворӣ муайян карда шудааст, ки аз ин 25-тоаш нефть ва 22-тоаш кони ангишт мебошад.

Холо ба ҳиссаи Тоҷикистон зиёда аз 33 фоизи захираҳои ангишти Осиёи Миёна рост меояд. Муҳимтарин конҳои ангишти республика кони Шӯроб, Фон-Ягноб, Моғиён, Зиддӣ, Назарайлоқ ва ғайра буда, захираи умумии онҳо ба зиёда аз як миллиард тонна мерасад. Аз ин конҳои номбурда кони ангишти Шӯроб дер боз истифода бурда мешавад. Захираи он зиёда аз 130 миллион тонна буда, ҳар сол ба хоҷагии халқ қариб 560 ҳазор тонна ангишт медиҳад. Кони ангишти Фон-Ягноб бошад, яке аз калонтарин дар Осиёи Миёна буда, захираҳои он аз рӯи категорияи саноатӣ наздик ба 850 миллион тонна аст ва 83 фоизи онро ангишти кокшавандаи баландсифат ташкил менамояд. Дар айни ҳол сола аз ин кон 10—12 ҳазор тонна ангишт барои комбинати маъданҳосилкунии Анзоб ва эҳтиёҷоти аҳолии водии Зарафшон истифода мешаваду ҳалос.

Аз рӯи ҳисоботи институтҳои дахлдор конҳои истифодашавандаи ангишти Осиёи Миёна дар оянда талаботи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқи онро таъмин карда наметавонад. Аз ин рӯ тавсия дода мешавад, ки ин талабот аз ҳисоби ангишти кони Экибастуз (РСС Қазоқистон) ва қисман аз ҳавзаи Кузбасс таъмин карда шавад. Вале бояд, қайд кард, ки таркиби ангишти кони Экибастуз, ки асосан барои Тоҷикистон тавсия шудааст, хокистари зиёд дошта, аз чунин масофаи дур овардани он маблағгузорию иловагиро талаб мекунад. Роҳи ягонаи пешгирӣ кардани чунин хароҷоти барзиёд васеъ намудани шахтаю корхонаҳои ангиштҳосилкунӣ ва барпо кардани муассисаҳои нави истеҳсоли ангишт дар конҳои тадқиқшуда мебошад. Ба ин, пеш аз ҳама, инкишофи прогресси илмию техникӣ тақозо мекунад, ки ҳарчи зудтар ба амал тадбиқ намудани онро партия дар асоси Програмаи энергетикӣ мамлакат то солҳои 2000-ум ба пеш гузоштааст. Аз ин ҷиҳат васеъ намудани шахтаи №8, кони ангишти Шӯроб имконият медиҳад, ки дар солҳои наздик истеҳсоли ангишт то ду баробар зиёд карда шавад. Ин аз тарафи дигар, васеъ

намудани корҳои сустҷӯро дар атрофи шахтаи мазкур ба миёни мегузорад.

Дар айни замон дар шаҳри Шӯроб ба миқдори зиёд ғарамхою тӯдаи хокаи ангиштро вохӯрдан мумкин аст, ки ба хусни шахр ва тозагии он таъсири манфӣ мерасонад. Аз ин ҷиҳат хуб мешуд, ки ин хоктӯдаҳо дар якҷоягӣ бо мазут дар станцияҳои аловӣ ва ё гармхонаҳо чун сӯзишворӣ истифода бурда шавад. Ба ин маҳсулот талабот зиёд аст ва аз рӯи тавсияи олимон аз ин хокаи ангишт бо усули технологӣ маҳсулоти сӯзишвории аълосифати синтетикӣ ҳосил намудан мумкин аст.

Аз худ намудани кони ангишти аълосифати Фон-Ягноб бо вучуди рельефи мураккаби кӯҳӣ нишондиҳандаҳои самараноки иқтисодӣ бахшиданиш мумин аст. Барои ҳарчи зудтар ба истифода додани ин кони мазкур Институти марказии «Центрогипрошахт» тавсияҳои хубе додааст. Чи тавре ки тадқиқотҳои химикӣю технологӣ нишон медиҳанд, аз таркиби ангишти Фон-Ягноб ба зами кокси аълосифат, инчунин миқдори зиёди маҳсулотҳои химикӣ, монанди бензин, нафталин, аммиак ва ғайра гирифтани мумкин аст. Инро ҳам бояд ба ҳисоб гирифт, ки дар минтақаи кони Малики Фон-Ягноб чандин сол боз сӯхтори зеризаминӣ амал мекунад, ва ягона роҳи пешгирии он ба роҳ мондани истехсоли ангишт, ҷудо намудани минтақаи сӯхтор мебошад. Табиқ дар натиҷаи сӯхтор ба амал омадари дар гармикӯнии хонаҳо ва дар хоҷагии коммуналӣ истифода бурдан мумкин аст. Ба роҳ мондани истехсоли ангишти Фон-Ягноб на ин ки талаботи Тоҷикистон, балки дигар республикаҳои Осиёи Миёнаро дар муддати дуру дароз таъмин хоҳад намуд. Вале инро бояд ба ҳисоб гирифт, ки барои ба роҳ мондани истехсоли ангишти кони Фон-Ягноб сохтани роҳи оҳан ва ё автомобиль ҳатмист. Сохтани роҳи оҳан маблағгузори калонро талаб кунад ҳам, барои инкишофи қувваҳои истехсолии ин водӣ аҳамияти бағоят бузург дорад.

Мувофиқи нақшаҳои пешбинишуда дар ин ҷо сохтмони ГРЭС-и пуриқтидор дар назар дошта шудааст, ки он барои дар оянда барпо намудани комплекси саноатии ноҳияи Зарафшон кӯмак мерасонад.

Ҳар чӣ тезтар, азхуд намудани кони Фон-Ягноб на ин ки масъалаи нарасидани ангиштро дар тамоми Осиёи Миёна ҳал мекунад, балки барои минбаъд кам кардани истехсоли ангишти пастсифати кони Оҳангарон

низ ёрӣ мерасонад. Чи тавре маълум аст, ангишти кони Охангарон (РСС Ўзбекистон) ба таъсири ҳавои атмосферӣ ноустувор буда, қисми зиёди он хангоми кашондан ба хока табдил меёбад. Ҳисобу китоби пешакӣ боз шохиди он аст, ки арзиши ангишти Фон-Яғноб нисбат ба ангишти Шӯроб, Қарағанда ва Кузбасс арзонтар меафтад.

Кони дигари ангишти ноҳияи Ҳисор кони Зиддӣ буда, мувофиқи ҳисобу китоб хангоми истихроҷу истеҳсол ба нишондиҳандаҳои хуби иқтисодӣ муваффақшудан мумкин аст. Аввало ин ки сохтани роҳи оҳани камбар то кони мазкур хароҷоти зиёдро талаб намекунад ва аз тарафи дигар бо роҳи автомобильгарди Душанбе — Зиддӣ кашонидани ангишт низ ба мақсад мувофиқ аст. Ба амал баровардани истеҳсоли ангишти ин кон масъалаи танқисии сӯзишвориро дар ноҳияи Ҳисор ҳал хоҳад кард.

Дар вақтҳои наздик ба роҳ мондани истихроҷи ангишти Назарайлоқ ба инкишофи иқтисодиёти ноҳияи Фарм кӯмаки амалӣ мерасонад. Захираи ин кон аз рӯи категорияи саноатӣ зиёда аз 20 млн. тонна буда, ҳокимтари таркиби ангишти он ҳамагӣ се-чор фоизро ташкил мекунад. Истеҳсоли ангиштро дар ин кон бо усули кушод ба роҳ мондан мумкин аст ва он дар оянда имконияти қонеъ гардонидани талаботи ноҳия ва районҳои ҳамсояро низ дорад.

Барои минбаъд таъмин намудани талаботи сӯзишвории ноҳияи Кӯлоб ва ҷанубу ғарбии Бадахшон ба роҳ мондани истеҳсоли ангишти Шӯробод роли калон мебозад. Ба гуфти мутахассисон истеҳсоли ангишти ин кон нисбат ба хароҷоти аз роҳи дур кашонидани он 1,5—2 баробар арзон меафтад. Самаранокии истифодаи васеи кони мазкур дар дигар соҳаҳои хоҷагии Кӯлобу Бадахшон низ таъсири назаррас дорад.

Тоҷикистон за захираҳои нафту газ ҳам бой мебошад. Конҳои асосии он дар самти шимол ва ҷанубу ғарби республика паҳн гардидаанд. Истеҳсоли истифодаи нафть дар шимоли республика (кони Селроҳа) ҳанӯз соли 1903 ба роҳ монда шуда буд. Бинобар ин соли 1912 барои истифодаи зиёди нафть дар назди кони Селроҳа ширкати осиемиёнагии савдои нафть (САНТО) таъсис ёфта буд, ки ба он асосан англисҳо назорат мекарданд. Захираи кони Селроҳа ҳоло ниҳоят кам ва истеҳсоли солони он танҳо ба 5—6 ҳазор тонна мера-

сад. Истифодаи кони Нефтобод бошад, аз соли 1934, яъне дар солҳои панҷсолаи якум сар шуда буд. Мувофиқи тадқиқоти геологии солҳои охир дар шимолии республика 4 кони нефту газ монанди Работ, Айритан, Конибодом ва шимолии Конибодом кашф карда шудаанд. Дар қисми ҷанубии республика бошад, ҷустуҷӯи нефту газ солҳои 20-ум сар шуда буд. Дар айни замон дар ин ҷо се кони газ — Комсомольск, Андигон, Қизилтумшук: се кони нефть — Окбошадир, Кичикбел, Қурғончаи Шимолӣ ва як кони омехтаи газу нефти Шамбарӣ муайян карда шудааст.

Нефти дар қисми шимоли республика истихроҷшуда ба заводҳои истеҳсоли нефти РСС Ӯзбекистон фиристода мешавад. Дар айни замон истеҳсоли нефть дар республика қариб садҳо ҳазор тонна мерасад. Конҳои нисбатан қалони газ асосан дар қисми шимол (водии Фарғона) ва ҷануби республика (водиҳои Ҳисору Вахш) воқеанд.

Ҳоло истихроҷи гази табиӣ дар конҳои Қизилтумшук, Комсомольск, Конибодому Работ, Айритану Ниёзбек ва ғайра ба роҳ монда шудааст. Соли 1985 дар Тоҷикистон якчанд миллионҳо метри мукааб гази табиӣ истихроҷ шуд.

Конҳои тадқиқшудаи республика талаботи аҳолиро ба газ пурра қонеъ карда наметавонад. Аз ин рӯ эҳтиёҷоти аҳолии районҳои шимолии республикаро магистрالي гази Муборак — Бегобод — Фарғона, районҳои ҷануби республикаро бошад, магистралии гази Келиф — Душанбе, ки 295 км дарозӣ дорад, таъмин менамояд. Бояд гуфт, ки истеъмолкунандагони бевоситаи гази табиӣ марказҳои сӯзишворию электрикии Душанбе, заводи нуриҳои азотии Вахш, комбинати цементи Душанбе, муассисаҳои коммуналию хизмати маишии пойтахт ва дигар шаҳрҳои республика мебошад.

Таркиби нефти конҳои ҷанубу ғарби Тоҷикистон тоза набуда, дар он омехтаҳои сулфур, парафин ва ғайра ғоизӣ зиёдеро ташкил мекунад. Бинобар ин онро танҳо барои сохтмони роҳҳои асфальт истифода бурдан мумкин аст. Аммо тадқиқотҳо нишон доданд, ки таркиби нефти Қурғончаи Шимолӣ (райони Турсунзода) баландсифат аст. Аз конҳои гази ҷануби Тоҷикистон аллақай бисёр корхонаҳои республика ва хоҷагиҳои коммуналии истифода мебаранд. Суръати тараққиёти сохтмонҳои бузурги қисми ҷанубу ғарбии республика

лика, талаботи аҳоли геологҳои тоҷикро водор менамояд, ки қорҳои қустуҷӯю қашфи қонҳои газро дар ин ноҳия пурзӯр намоянд.

Истифодаи қонҳои нафту газ шимолӣ республика то дараҷае баланд аст, ки на танҳо талаботи ин минтақаро таъмин мекунад, балки як қисми маҳсулоти худро ба республикаи бародарии Ёзбекистон низ медахад. Инчунин дар ин қисми Тоҷикистон дар солҳои наздик ба истифода додани қонҳои нави нафту газӣ Донгузтеппа, Ниёзбек, Дехмоӣ ва ғайра дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи тадқиқотҳо дар қонҳои пештар истифодашавандаи нафти республика дараҷаи қамшавии истихроҷ ба назар мерасад. Аз рӯи маълумоти идораи «Тоҷикнефть» истеҳсоли нафть солҳои оянда дар қони Окбошадир — 7 баробар ва дар қонҳои Равоту Айритан бошад, то 3,4 ва 3,6 баробар қам мешавад. Дар қонҳои Қонибодом ва шимолӣ Қонибодом низ ҳолати қамшавии миқдори истихроҷ ба амал меояд. Дар қони Бештентоқ низ вобаста ба таркиби қабатҳои геологӣ замин қамшавии истеҳсоли нафть ба вуҷуд меояд. Вале тадқиқотҳои муқаммалӣ илмӣ аз он гувоҳӣ медаханд, ки дар ҳудуди республика захираҳои зиёди нафту газ мавҷуд аст. Дар қисми Фарғонаи тоҷик захираҳои қалони нафту газ дар қабатҳои давраи палеоген ҷойгиранд. Мавҷудияти чунин захираҳои зиёдро қашфиёти нави дар қабати давраи палеогени ҳудуди Қирғизистону Ёзбекистон тасдиқ мекунад. Чуқурии ин қабатҳои нафту газ ба 6 ҳазор метр мерасад. Қабатҳои давраи бӯр ҳам дар Ёзбекистону Қирғизистон аз нафту газ бойанд ва тадқиқоти солҳои охир инро бори дигар тасдиқ намуд.

Мувофиқи маълумотҳои геологӣ дар қануби республика бештар аз сад таркиби нафту газ мавҷуд аст ва баъди тадқиқи васеу далелнок онҳо асоси бо суръати баланд инкишоф ёфтани саноати нафту газ мегарданд. Тадқиқоти қабатҳои давраи юра ва бӯр дар қамсарқадии вилояти Сурхондарёи Ёзбекистон ва шимолӣ Афғонистон аз он далелат мекунад, ки дар ин ҷо низ захираи зиёди нафту газ маҳфуз аст. Аз рӯи нақшаҳои пешбинишуда солҳои наздик ба ин мақсад қорҳои тадқиқотӣ дар соҳили Қофарниҳон ва назди Обигарм дар чуқурии бештар аз 6 ҳазор метр сар қарда мешавад. Мувофиқи нишондоди филиали институти ВНИИГНИ-и

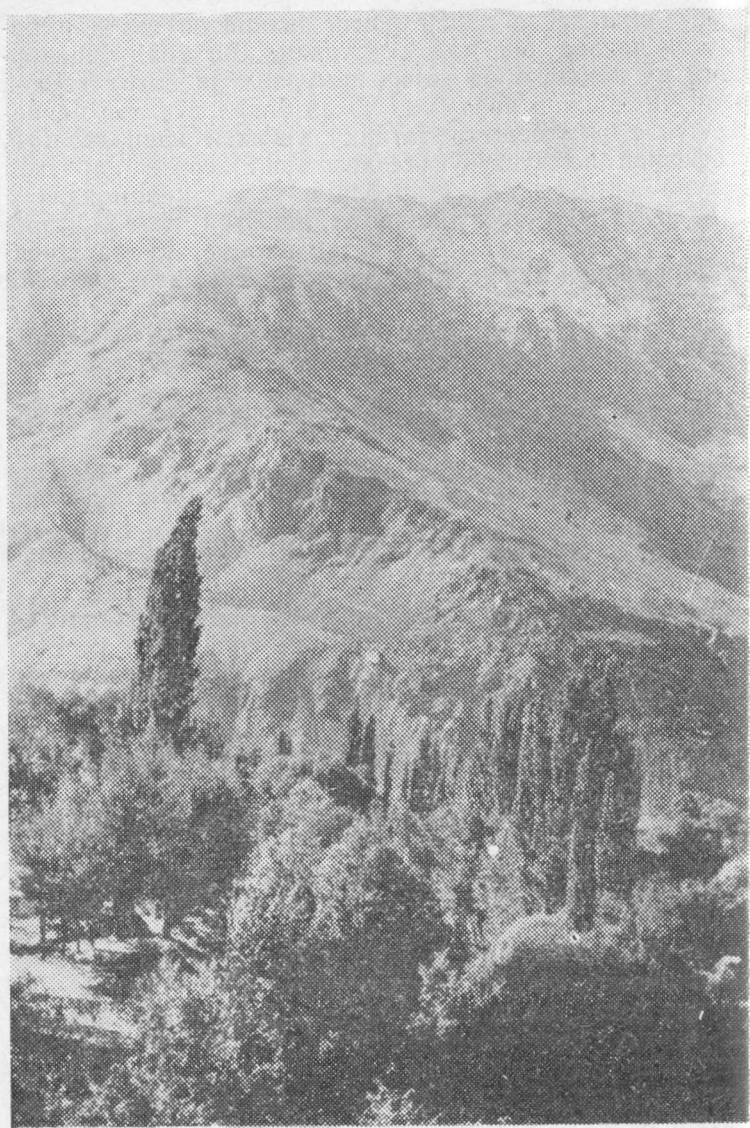
республика зиёда аз 50 фоизи захираҳои газ дар қабатҳои давраи юра ҷойгир шудаанд. Ба амал баровардани ин нақшаҳо ба кашф намудани як қатор конҳои нави умедбахши нефту газ хоҳад овард. Ин дар навбати худ ҳарчи бештар татбиқи усулҳои нави геологӣ, геофизикӣ ва ҷустуҷӯи геохимиявии асрори қабатҳои чуқури заминро дар республика талаб менамояд.

Дар ҳудуди республика аз ашёҳои металлургияи сиёҳ маъданҳои оҳан ва манган дарёфт карда шудааст. Аз конҳои аҳани Ҷоқадамбулоқ, Турангли (шимолӣ Тоҷикистон) ва Тегермаро (ноҳияи Фарм) ном бурдан мумкин аст. Вале аз онҳо танҳо қони оҳани Ҷоқадамбулоқ (дар домани ҷанубӣ кӯҳҳои Қурама) аҳамияти саноатӣ дораду ҳалос. Оҳани дар таркиби маъдан буда, қариб 40 фоизро ташкил намуда, захираҳои он аз рӯи категорияи саноатӣ 60 миллион тоннаро ташкил мекунад. Маълум аст, ки ҳоло талаботи ба металлҳои оҳан доштаи республикаҳои Осиёи Миёнаро нахустин заводи металлургии Бекобод, ки дар базаи оҳанпора ва металлҳои аз дигар ноҳияҳои иқтисодӣ овардашуда кор мекунад, пурра таъмин карда наметавонад.

Тадқиқотҳо нишон дод, ки қони оҳани Ҷоқадамбулоқ аз ҷиҳати сифат ва захира имкони дар базаи он сохтани заводи металлургиро дорад. Аз тарафи дигар барпо намудани чунин завод бояд ҳамон вақт самарани иқтисодӣ месвард, ки агар аз таркиби маъдан ба таври комплексӣ истихроҷи металлҳои бисмут ва кобальт низ ба роҳ монда шавад.

Маъдани манган дар металлургияи сиёҳ роли бағоят қалонро мебозад ва он дар якҷоягӣ бо маъдани оҳану кокс таркиби ҷўяну пўлодро устувор месозад. Геологҳои тоҷик маъдани манганро аз райони Исфара (қони Чатироток) дарёфт намуданд! Санҷишҳои аввал аз сифати баланди он гувоҳӣ медиҳад.

Тоҷикистон аз захираҳои ашёҳои минералии металлургияи ранга, аз қабилҳои рӯҳ, сурб, вольфрам, алюминий, сурма, симоб ва ғайра низ бой мебошад. Хусусан захираҳои рӯҳу сурб хеле зиёданд. Аксарияти конҳои рӯҳу сурб дар кӯҳҳои Қарамазор ҷой гирифтаанд. Қалонтарини онҳо Олтинтопкан, Қурусой, Чолота, Қонсой, Қонимансур, Тақали ва ғайра мебошанд. Дар таркиби аксарияти ин конҳо ғайр аз элементҳои асосӣ (рӯҳу сурб) боз ба миқдори зиёд мис, пукра, висмут, тилло ва ғайра мавҷуданд. Ҳоло дар заминаи конҳои

номбурда муассиса ва фабрикаҳои маъданкоркунии амал мекунад, ки онҳо бо техникаи ҳозиразамон чиҳозонида шудаанд. Бо вуҷуди ин ҳоло ба таври комплексӣ истеҳсоли канданиҳои фойданок дар ин корхонаҳо дуруст ба роҳ монда нашудааст.

Дар қисми марказии Тоҷикистон конҳои рӯҳу сурб дар қаторкӯҳҳои Ҳисор ҷойгиранд, ки муҳимтаринашон Тақоб, Қондара, Сафедорак, Деҳаи Малик (мебошанд, аммо захираҳои онҳо чандон қалон нестанд). Дар қисми ҷануби республика (конҳои Ёкунҷ, Санги Сабз, Балҷувон) ва Бадахшон низ якҷанд намуди конҳои рӯҳу сурб муайян карда шудаанд.

Дар ҳудуди республика захираҳои вольфрам молибден низ васеъ паҳн шудаанд. Конҳои асосии онҳо дар шимол (Чорукдарон, Янгикон) ва маркази республика (Майхура, Чилав) воқеъ гардидаанд. Дар базаи қони Чорукдарон фабрикаи маъдантозакунии вольфрам аз солҳои 40-ум инҷониб амал карда истодааст, ки дар қатори вольфрам аз таркиби маъданҳо, инчунин мис ва молибден низ гирифта мешуд. Дар қони Чилав бошад, бо якҷоягии вольфрам инчунин тилло низ истеҳсол карда мешуд. Аз солҳои 70-ум боз ҳаҷми истеҳсоли концентрати вольфрам қалб шуда, ниҳоят қатъ гардид, вале истихроҷи молибден бошад, дар корхонаи Чорукдарон идома дорад.

Барои манбаъд дар республика ба роҳ мондани истеҳсоли вольфрам боз якҷанд конҳои нав тадқиқ карда шудааст. Вале самаранокии онҳо танҳо ҳангоми ба таври комплексӣ истифода намудан муайян мегардад. Мувофиқи тадқиқотҳои геологӣ дар оянда афзоиши захира ва истеҳсоли вольфрам молибден танҳо аз ҳисоби кашф кардани конҳои нав ба амал бароварда мешавад, ки бо ин мақсад аллақай пешбиниҳои геологӣ мавҷуданд.

Сарзамини тоҷикон, ҷи тавре гуфта шуд, аз қадим боз бо тиллои худ шӯҳрат дошт. Конҳои тилло дар Тоҷикистон дар намуди асли ва пароканда дучор мешаванд. Конҳои аслии тилло дар қисми шимол ва маркази республика, инчунин дар Бадахшон ҷойгиранд. Пайдоиши конҳои пароканда чунин аст: дар натиҷаи таъсири об, ҳаво ва тағйироти ҳарорат ҷинсҳои кӯҳие, ки дар таркиби худ тилло доранд, вайрон шуда, бо ёрии обҳои раван дар участкаҳои гуногун ва резишгоҳҳо

тахшин мешаванд. Чунин конҳо дар резишгоҳҳои даръёи Зарафшон, Сурхоб, Яхсу ва ғайра дучор меоянд.

Ҳамчунин дар ҳудуди республикаи мо захираҳои фаровони сурмаю симоб ҷой гирифтаанд. Конҳои асосии ин маъданҳои гаронбаҳо дар қаторкӯҳҳои Зарафшону Ҳисор паҳн шудаанд, ки муҳимтаринашон қони Чичикруд ва конҳои гурӯҳи Шингу Моғиён, Гурдара, Бузинова, Туркпариди ва ғайра мебошад.

Конҳои сурмаю симоби кӯхистони Зарафшону Ҳисор аз минтақаи нишебии ҷануби қаторҳои Зарафшон то нишебии шимоли қаторкӯҳи Ҳисор ба дарозии қариб 300 км тӯл кашидааст. Дар ин минтақаи мазкур аз рӯи ҳисоби геологҳо зиёда аз 30 қон ва нишонаи маъдани сурмаю симоб даръёфт шудааст. Ин минтақаи сурмаю симоб ба тарафи шарқ идома ёфта, бо минтақаи конҳои сурмаю симоби ҷануби Фарғона пайваस्त мешавад. Баъзе геологҳо тахмин мекунанд, ки ин минтақаи сурмаю симоб то шимоли Помир низ давом меёбад. Холо дар базаи қони Чичикруд комбинати сурмаю симоби Анзоб қор қарда истодааст. Мувофиқи маълумотҳои мутахассисон арзиши аслии маҳсулоти комбинати Анзоб нисбат ба як қатор қорхонаҳои мамлакат арзонтар аст.

Қоғуқовҳои солҳои охир нишон доданд, ки республикаи мо аз ашёи хоми алюминий низ бой аст. Маълум аст, ки металл алюминийро аз таркиби маъданҳои боксит, нефелин ва алунит ҷудо қарда мегиранд. Конҳои боксит ва нишонаҳои он дар Бадахшон ва доминаи қаторкӯҳҳои Туркистон, Воруҳ, Шаҳристон, Зарафшон, Ҳисор ва ғайра волеҳӯрад, ки аз сабаби захираҳои қам доштанишон истифода бурдани онҳо ба мақсад мувофиқ нест.

Заводи алюминии тоҷик дар шаҳри Турсунзода аз ҳисоби ашёи хоми республиқаҳои бародарӣ ва қувваи электрики ГЭС-и Норақ қор меқунад. Даръёфт намудани захираҳои қалони нефелини қони Турпӣ, ки дар водии даръёи Ясмани райони Фарм волеҳ аст, дар оянда базаи бо эътимоди ашёи хоми саноати алюминий дар республиқа шуда метавонад. Инчунин дар наздикии қони Турпӣ боз қони нави нефелини сиенитдори Тутакро муайян намуданд.

Маълум аст, ки миқдори захира ва таркиби қони Турпӣ аз тарафи институти тадқиқоти илмии Ереван омӯхта шудааст. Нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва тех-

ноложӣ нишон дод, ки сифат ва миқдори окиси алюминий ба талаботи саноати алюминий пурра ҷавоб дода наметавонад. Аз ин ҷиҳат барои тавсияи ояндаи маъдани ин кон санчиши иловагии технологӣ ва дар атрофи он давом додани тадқиқотҳои геологӣ зарур аст. Бо сабаби мураккабии рельефи маҳал азхудкунии ин кон маблағгузори калонро талаб мекунад.

Бисёр мутахассисон дар сурати баъди санчиши навбатӣ бехтар будани нишондиҳандаҳои иқтисодию технологӣ дар базаи ин кон сохтани заводи алюминиро дар мавзеи Файзобод дуруст мешуморанд. Ба фикри мо ҷойгиркунии ҷунин корхонаҳо дар шароити кӯҳсор бояд пеш аз ҳама ба принципҳои муҳимтарини экологӣ мувофиқ карда шавад. Бо вучуди он ки дар ин ноҳия баъди ба кор даромадани ГЭС-и Роғун энергияи зиёди электрикӣ барои саноати алюминий зарур ҳосил мегардад, вале истифодаи ин энергия дар дигар соҳаҳои ҳоҷагии республика нафъи зиёди иқтисодӣ меоварад.

Шпати плавикӣ (флюорит), ки он дар саноати химия ва металлургияю оптика ба таври васеъ ба кор бурда мешавад, дар республикаи мо конҳои зиёди худро дорад. Муҳимтарини онҳо дар маркази (Кондара, Бигар, Теппаи Сурх ва Мағов) ва шимоли Тоҷикистон (Навгарзан, Конимансур) ҷойгир шудаанд. Ҳоло дар базаи конҳои Кондара ва Бигар комбинати Такоб баҳри истеҳсоли шпати плавикӣ шуғл дорад. Барои зиёд намудани ашёи хоми комбинати Такоб дар айни ҳол тадқиқотҳои геологӣ дар марказии Тоҷикистон пайваста давом дорад.

Съезди XXVII КПСС ва съезди XX Ҳизбати Коммунисти Тоҷикистон тараққиёти пуравчи металлургияи рангаро дар Тоҷикистон пешбини кардаанд. Агар ҳаҷми маҳсулоти саноати республика дар давоми солҳои 1986—1990, 24—26 фоиз афзояд, пас ин нишондиҳанда дар металлургияи ранга 35—40 фоизро ташкил медиҳад. Иқтидорҳои нави истеҳсоли дар заводи алюминий ва корхонаҳои Адрасману Анзоб ба кор андохта шуда, сохтмони корхонаҳои коркарду истеҳсоли тилло ва аз худкунии конҳои нав идома меёбад.

Тадқиқоту бозёфтҳои нав дар ҳудуди республика ба зиёд гардидани захираи металлҳои камёфту нодир (ванадий, бисмут, стронций, барий ва ғайра) оварда расонид. Ин намуди сарватҳои табиат дар соҳаҳои ғуногунӣ саноати мошинсозӣ, истеҳсоли асбобҳои дақиқ,

электроника ва ғайра ба таври васеъ истифода мешаванд. Қорхонаҳои ин соҳа панҷсолаи қорӣ ба нишондиҳандаи баланди иқтисодӣ ноил гардиданд.

Маълум аст, ки химия ва татбиқи он дар хоҷагии халқ яке аз муҳимтарин шаклҳои тараққиёти процесҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Гарчанде барои инкишофи саноати химия дар республика ҳама гуна шароитҳои геологӣ иқтисодӣ мавҷуданд, то солҳои охир ба ин соҳа аҳамияти ҷиддӣ дода намешуд. Захираҳои калони оҳаксанг, намак, доломит ва қувваи арзони электр барои барпо ёфтани истеҳсоли маҳсулоти саноати химия имкониятҳои калоне фароҳам овардаанд. Захираҳои ашёи минералӣ барои саноати химия зарур буда, дар қисми ҷануби Тоҷикистон — конҳои оҳаксанги Пусхур, доломити Ёвон ва намаки Тутбулоқ, дар шимолӣ республика бошад — конҳои оҳаксанги Арабу Воруҳ вучуд доранд. Маҳз мавҷудияти ҷуниб захираҳои калони ашёҳои минералӣ, ба қор аднохтани ГЭС-и пуриқтидори Норақ ва пешбинӣ шудани иншооти ГЭС-ҳои Роғуну Бойғозӣ дар буниёд гардидани комплекси минтақавию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ сабаб шудаанд. Дар ин минтақа яке аз калонтарин дар мамлакат заводи электрохимии Ёвон ба қор даромад, ки маҳсули асосии он содаи каустикӣ, хлор ва ғайра иборат мебошад. Мутахассисон муқаррар намуданд, ки дар Тоҷикистон ҷойгиркунонии соҳаҳои алоҳидаи саноати химия назар ба Сибири Шарқӣ ва районҳои марказии қисми европогии СССР арзон ва самараноктаранд, ки ин пеш аз ҳама ба захираҳои зиёди ашёи минералӣ, қувваи арзони электр, захираҳои меҳнатӣ ва об вобаста аст. Вале инро бояд ба назар гирифт, ки барпо намудани саноати пуриқтидори химия ҳарчӣ бештар андешидани ҷораҳои муҳофизати табиати атрофро ба таври ҷиддӣ талаб менамояд.

Ҷуноне ки қайд кардем, Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи намаки ош дар мамлакат ҷои якумро мегирад. Зиёда аз 40 фоизи захираҳои умумии ғайриқисми намак дар республикаи мост. Масоҳати Тоҷикистонро аз рӯи ҷойгиршавии конҳои намак асосан ба се ноҳия тақсим менамоянд: ҷанубу ғарби Тоҷикистон, Помиру Олой ва қисми Фарғонаи тоҷик. Дар ҷанубу ғарби республика конҳои калонтарин ба монанди Ҳоҷамӯъмин, Тутбулоқ ва Ҳоҷасартис ҷойгиранд, ки таркиби намаки дар ин конҳо вучуд дошта қариб 98 фоизро ташкил медиҳад.

Кони Хочамӯъмин яке аз калонтарин конҳои намаки СССР буда, имкониятҳои азхудкунии он ҳоло пурра омӯхта нашудааст. Ин кон дар ҳудуди райони Восеъ, дар баландии 1334 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Ҳаҷми он тақрибан ба 55 километри мукааб баробар аст ва ғафсии қабати намаксанг то ба 250 метр мерасад, аз гуфти мутахассисон намаки ин кон 150 млн. сол муқаддам дар давраи юра ҳосил шудааст. Ҳар сол аз ин кон ба миқдори 30—37 ҳазор тонна намак истихроҷ ва дар заводи намаки Восеъ тоза карда мешавад. Барои минбаъд васеъ намудани истеҳсоли истихроҷи намаки кони мазкур имкониятҳои калон мавҷуд аст. Пеш аз ҳама бояд механиконики процесси истеҳсол ба амал ҷорӣ карда шавад. Захираҳои бузурги кони Хочамӯъмин дорони имкониятҳои васеи дар оянда ба намаки хушсифат таъмин намудани тамоми Осиёи Миёна мебошад.

Кони намаки Ҳочасартез дар соҳили дарёи Яхсу воқеъ буда, гумбази намак 11 км дарозӣ ва 8 км паҳнии дорад. Ғайри аз ин конҳои номбурда дар ҷанубии республика боз конҳои намаки Қангурт, Норақ, Шаҳртуз, Танобчӣ низ захираҳои зиёд ва сифати баланд доранд.

Дар Помиру Олой аз конҳои мавҷуда кони Шӯрбел ва дар ғарбии Фарғона бошад, кони Қамишкӯрғон бештар аҳамияти саноатӣ доранд. Мувофиқи нақшаҳои пешбинишуда дар даҳсолаи оянда дар базаи кони намаки Қамишкӯрғон ва оҳаксанги Ғузон сохтмони заводи истеҳсоли сода дар назар дошта шудааст. Ҳоло ҳар сол аз кони Қамишкӯрғон 25—30 ҳазор тонна намаки ошӣ гирифта мешавад. Истихроҷи намак бо усули оддӣ ба ҷо оварда шуда, арзиши аслии як тонна намаки ошӣ ба 3,5—4,5 сӯм ва намаки барои чорво бошад, 8—11 сӯм мерасад.

Қофтуксӯҳои даҳсолаҳои охир дар ҳудуди республика мавҷудияти якчанд кони фосфоритро муайян намуд, ки муҳимтарини онҳо кони Қаратоғ, Исфара, Риват ва Ҳочилёр мебошанд. Захираҳои умумии ин конҳо аз рӯи категорияи саноатӣ қариб 5 миллион тоннаро ташкил менамоянд. Сабаби дар шароити имрӯза истифода бурда нашудани ин конҳо аз он иборат аст, ки дар таркиби маъдан мавҷудияти фосфори барои саноат зарур ғоизи камро (10—11 ғоиз) ташкил менамояд ва ба зами ин мавқеи ҷойгиршавии онҳо номувофиқ буда, ҳангоми истихроҷ маблағгузори калонро талаб мекунанд. Барои даърёфт намудани захираҳои

бой ва аз ҷиҳати иқтисодӣ мувофиқи фосфорит кофтуковҳои геологӣ давом доранд.

Суръати баланди сохтмони саноатӣ ва манзилгоҳ ҳарчӣ бештар равану ривоч ёфтани истеҳсоли масолеҳи бинокорӣ ва дар асоси он ба қадри зарурӣ тайёр кардани ашёи минералии сохтмонбобро талаб менамояд. Тоҷикистон дорои захираҳои зиёди ашёи минералии саноати бинокорӣ мебошад. Дар айни замон қариб 120 кони масолеҳи бинокорӣ ба ҳисоб гирифта шуда, зиёда аз 30-тои он ба истифода дода шудааст, ки муҳимтаринашон конҳои оҳаксанг, ғач, регу шағал, гилҳои кулолии ба оташ тобовар ва ғайра мебошанд.

Комбинати цементи Душанбе аз соли 1960 инҷониб дар заминаи кони оҳаксанги Харангон (захираи он аз рӯи категорияи саноатӣ ба 150 миллион тонна мерасад) қор мекунад, ки он сола ба хоҷагии халқ зиёда аз 1 миллион тонна цемент медиҳад. Вале ин миқдор талаботи республикаро пурра таъмин карда наметавонад. Қофтуковҳои геологӣ дар минтақаи Вахш конҳои калони оҳаксанги цементбобро муайян намуд, ки захираи онҳо қариб 45 миллион тоннаро ташкил медиҳад.

Дар панҷсолаи XII сохтмони муассисаҳои саноатӣ, манзил бо суръат тараққӣ меёбад, ки ин истеҳсоли зиёди цемент ва дигар масолеҳро талаб мекунад.

Ин зарурати сохтмони заводи нави цементо ба миён мегузорад. Баъзе институтҳои лоиҳакашии мамлакат сохтмони чунин заводро дар райони Ёвон, дар базаи кони оҳаксанги Пусхур тақлиф кардаанд. Онҳо ин тақлифро бо чунин далел асоснок кардани шуданд, гӯе боқимондаҳои оҳаксанги заводи электрохимиявии Ёвон сола 1,4—1,5 миллион тоннаро ташкил медиҳад ва дар базаи он сохтмони заводи цемент ба мақсад мувофиқ аст. Аммо мувофиқи ҳисоботи нав, боқимондаҳои оҳаксанги заводи электрохимиявии миқдори камро ташкил медиҳад. Бинобар ин агар заводи нави цемент бо иқтидори 2,5—3 млн. тонна дар райони Шаҳртӯз, дар базаи конҳои калони оҳаксанги Ҳочақозиён ё Туянтӯз сохта шавад, беҳтар аст.

Аз тарафи дигар аз Шаҳртӯз ба воситаи роҳи оҳани Тирмиз — Курғонтеппа — Ёвон на ин ки районҳои чанубии республика, балки вилоятҳои Тирмизу Сурхондарёи Ўзбекистонро низ бо цемент пурра таъмин кардан мумкин аст.

Дар ҳудуди Тоҷикистон ҳоло қариб 20 кони ғач

кашф карда шудааст, ки бойтарини онҳо конҳои Араб, Шаршар ва Қалъачаи Мазор мебошад. Захираи конҳои гачи республика нихоят калон буда, зиёда аз 36 ғоизи захираҳои гачҳои Осиёи Миёнаро ташкил медиҳанд. Имрӯз аз конҳои таджикшуда танҳо кони Шаршар ва Араб истифода бурда мешаванд, ки онҳо базаи асосии ашёи хоми комбинати масолеҳи бинокории Душанбе ва Исфара мебошанд.

Аз дигар намудҳои масолеҳи бинокорӣ регу шағал дар сохили дарёҳои Кофарниҳон, Вахш, Сирдарё ва ғайра волеҳуранд. Конҳои калонтарини регу шағал — Пахтакор, Ширкент, Нов, Хочабоқирғон ва ғайра захираҳои зиёд доранд. Дигар намудҳои масолеҳи бинокорӣ ҳам дар республика хеле бисёр буда, аксар сифати баланд ва шароити хуби техникийу иқтисодӣ доранд. Вале дар республикаи мо ҳоло баъзе намудҳои масолеҳи бинокорӣ, ба монанди рангҳои минералӣ, чинҳои обсидианӣ — перлитӣ дуруст омӯхта нашудаанд ва захираи онҳо нисбат ба дигар намудҳои захираҳои масолеҳи бинокорӣ хеле кам кашф шудаанд. Бинобар ин ҷустуҷӯи намудҳои мазкури масолеҳи бинокориро манбаъд ҳам давом додан лозим аст.

Бояд қайд кард, ки дар бисёр конҳо ашёи хоми саноати масолеҳи бинокорӣ ва истеҳсоли истифодабарии онҳо ғайриқаноатбахш ба роҳ монда шудааст. Аксарияти муассисаҳои сохтмон аз конҳои, ки ҳоло захираҳои онҳо ба ҳисоб гирифта нашуда, сифаташон дуруст санҷида нашудааст, истифода мебаранд. Чунин ҳолат барои баҳисобгирии захираҳои умумии намудҳои ашёи хоми маъданӣ мушкилиҳои зиёд ба амал меоранд. Преспективаи тараққиёти ояндаи республика талаб менамояд, ки баробари дар шахрҳои калон инкишоф додани масолеҳи бинокорӣ дар районҳои кӯҳӣ низ тадқиқотҳои геологӣ оид ба намудҳои гуногуни масолеҳи бинокорӣ пурзӯр карда, бо ҳамин ба тараққиёти саноати масолеҳи бинокории дорои аҳамияти маҳаллӣ замина гузошта шавад.

Сангҳои қиматбаҳои сарзамини тоҷикон — лаъл, лочувард, булӯр, фирӯза ҳанӯз аз замони қадим маълуму машҳуранд.

Лочувард — аксар ранги кабудчатоб дошта, аз қадим инҷониб дар наққошӣ ва лавҳакорӣ истифода бурда мешавад. Қони лочуварди Бадахшон таърихи ба худ хос дорад, ки он дар навиштаҷоти сайёҳони машҳури

гузашта васф шудааст. Лочуварди Бадахшонро ба мамлакатҳои Эрон, Туркия, Ҳиндустон, Миср ва ғайра мебарданд, ки инро шарқшиноси машҳур М. Е. Массон ва геолог В. И. Попов тасдиқ намудаанд. Намунаи лочуварди Бадахшонро ҳоло дар бисёр меъморӣҳо ва қасрҳои боҳашамати давлатҳои Аврупо вохӯрдан мумкин аст.

Нақл мекунанд, ки барои ороиши калисои чомен Исҳоқи Петербург қариб 80 пуд лочуварди Бадахшонро истифода бурдаанд. Ҳоло ҳам дар бисёр музейҳои машҳури мамлакат якчанд намунаи нафиси зарфҳои лочувардӣ нигоҳ дошта шудааст.

Тадқиқи амиқи қони лочувардари Бадахшон бо номи экспедицияи комплекси тоҷику помир алоқаманд аст. Соли 1930 бо ёрии аҳолии деҳаи Барвоз ба геологҳо муяссар гардид, ки дар баландии бештар аз 4500 м қои ин қонро муайян намоянд. Баъди муддате геологҳо қонро дурусттар тадқиқ карда, хусусиятҳои геологӣ ва захираҳои онро муайян намуданд. Дар айни замон дар натиҷаи тадқиқотҳои пай дар пай геологӣ муяссар шуд, ки на ин ки қонҳои қадима, балки якчанд намудҳои пайдоиши қонҳои лочувард дар солҳои охир кашф карда шаванд. Ҳоло дар ғарби Бадахшон, дар ҳавзаи дарёи Шохдара ин қони машҳури Лочуварддара истифода мешавад, ки бо тобиши осмонӣ сифати баланд ва ранги бунафши худ дар мамлакат қои аввалинро мегирад.

Васфи лаъли Бадахшонро на ин ки сайёҳон ва солноманависҳо, балки бехтарин шоирони классикии форсу тоҷик дар ашъори худ тараннум намудаанд. Овозаи лаъли Бадахшон аз рӯи ҳикояти Ҳамдуллои Қазвинӣ дар асрҳои V—VII чунон паҳн шуда буд, ки бехтарин лашкарқашони ҷаҳон барои забти ин сарзамин кӯшиш намуда буданд. Ривояте аст, ки гӯё Искандари Мақдунӣ ҳам аз ин лаъл бенасіб намондааст. Лаъли Бадахшонро дар бозорҳои Бухорою Ҳиндустон ва Юнону Бобулистон савдо мекарданд. Заргарони ҳамон давра замон тоҷу ангуштарин ва дигар зеварҳои маликаю шохонро бо лаъл меоростанд.

Абурайҳони Берунӣ низ дар васфи лаъли Бадахшон ва сифати он дар асрҳои худ ишораи махсус дорад. Сайёҳи машҳур Марко Поло, ки дар асри XIII ба Бадахшон меояд, қайд намудааст, ки ҳокимони маҳаллии мулки ин сарзамин дар қонҳои лаъл назорати саҳт барқарор кардаанд ва шахсоне, ки барои аз худуд

Бадахшон берун баровардани лаъл чуръат мекунад, хамоно ба қатл расонида мешаванд. Баъдтар, бо мурури замон, аз таъсири заминҷунбӣ ва дигар офатҳои табиӣ конҳои Лаъл ва хонаҳои лаълтозакунии дар ин ҷо тамоман хароб шуда, кӯшишҳои аз нав барқароркардани онҳо суде намебахшид. Овозаи лаъли Бадахшон сайёҳону хокимони замонро ором намегузошт. Хардафъа кӯшишҳои зиёди аз сари нав пайдокунии кони лаъл идома меёфт. Ба ин мақсад охириҳои асри XIX ва аввалиҳои асри XX экспедицияҳои гуногун ташкил шуда буд. Хусусан Чамъияти географии рус барои ошкоркардани асрори кӯҳи Лаъл якҷанд чорабиниҳо андешид. Танҳо соли 1928 иштирокчиёни экспедицияи комплексии тоҷикӣ помирони кӯҳи Лаълро дуруст омӯхта, хусусиятҳои асосии онро муайян намуданд. Ҳоло ин кони машҳур аз деҳаи Андароби райони Ишқошим каме болотар ҷойгир буда, дар он ҷо нақбканои ба коркарду истиҳсоли ин лаъл машғуланд. Лаъли Бадахшон на танҳо дар соҳаҳои ороишу заргарӣ, балки дар соҳаҳои электроникаю оптика низ талаботи зиёд пайдо намудааст. Дар натиҷаи кофтуковҳои геологӣ дар наздикии кӯҳи Лаъл (Сумчин, Абхарв Ямчин) конҳои нави лаъл муайян карда шуданд.

Санги фирӯза низ хеле қиматбаҳо буда, намуди дилкаш дорад. Заргарон фирӯзаро ба гурӯҳи сангҳои гаронбаҳои дараҷаи сеюм дохил мекунад. Сайёҳ Истаҳрӣ дар хусуси қимати фирӯза дар бозорҳои Шарқ ва мавҷудияти захираи он дар водии Фарғона ишора намудааст.

Конҳои асосии ин ганҷ дар қисми шимолии республика, дар Чидасой ва дигар ғӯшаю канорҳои Қарамазор паҳн шудаанд. Дар айни замон дар яке аз қисмҳои самти шимоли республика истиҳсоли фирӯзаи осмониранг ва кабуд ҳамчун санги ороишдиҳанда ба роҳ монда шудааст. Булӯри кӯҳи бошад, дар бисёр соҳаҳои саноати оптикӣ, заргарӣ ва радиотехника бомуваффақият истифода бурда мешавад. Конҳои булӯри кӯҳӣ дар ҳудуди республикаи мо дар қаторкӯҳҳои Помири Фарбӣ васеъ паҳн шудаанд.

Бояд гуфт, ки бо вучуди солҳои охир зам шудани захираи сангҳои қиматбаҳо истиҳсолу истихроҷи он ба талаботи пурра ҷавоб дода наметавонад. Хусусан истифодаи сангҳои қиматбаҳои Бадахшон дар ҳолати ғайриқаноатбахш аст. Ҳоло дар деҳаи Поршневи вилоят

цеҳи хурде ба истихроҷи сангҳои қиматбаҳо машғул аст, ки он бештар аз 70 коргар дорад. Корхонаи мазкур аз сангҳои қиматбаҳо 28 навъи маҳсулот, аз ҷумла муҳра, марворид, гӯшвор, ангуштарин ва дигар чизҳои ороишӣ мебароранд. Мувофиқи гуфту баҳои мутахассисон маҳсулоти ин цех барои содирот низ истифода мешавад. Маҳсули меҳнати коргарони цеҳи мазкурро дар рафҳои магазину дӯконҳои армуғони шаҳрҳои Москва, Ленинград, Владивосток, Тошкент, Душанбе ва ғайра дидан мумкин аст.

Соли 1982 бо ташаббуси институти «Тоҷикгипропром» нақшаи сохтани цеҳи нав ва фабрика дар деҳаи Поршнев пешкаш гардид. Аз рӯи ин нақша цеҳи наво бояд сохта шавад, ки ҳаргуна дастовез ва тахтасангҳои мрамр истеҳсол кунад. Барои сохтмони цеҳи нав коргари зиёд даркор аст. Вале афсӯс, ки ин нақша ҷомаи амал напӯшида истодааст. Ҳол он ки истеҳсоли сангҳои қиматбаҳо ба талаботи ниҳоят калоне, ки республика ба ин чизҳо дорад, ҷавоб дода метавонист.

Истихроҷи сангҳои қиматбаҳо ва дар асоси он барпо намудани истеҳсоли тахтасангҳои маъмулии мрамр дар баробари таъмини талаботи республика, барои минбаъд инкишоф ёфтани иқтисодиёти Бадахшон низ имкониятҳои хуб фароҳам меоварад.

Бояд қайд кард, ки то ҳол истеҳсоли баъзе навъҳои сангҳои қиматбаҳо дар ҳолати ниҳоят оддӣ ба роҳ монда шудааст. Сифати баланди сангҳои қиматбаҳои республика ва ба онҳо талаботи калон доштан вазифа ба миён мегузорад, ки дар панҷсолаи XII тадқиқоти ин конҳо аз нуқтаи назари геологӣ ва иқтисодӣ зиёд шуда, истеҳсоли онҳо васеъ ба роҳ монда шавад.

Тоҷикистон аз конҳои сангҳои ороишдиҳандаи мёморӣ, ба мисли мрамр, яшм, ҳорои сурхчатоб ва ғайра низ хеле бой аст. Муҳимтарини онҳо конҳои Қабудӣ (мрамр), Шимолӣ (сангӣ ҳоро), Такели, Мевағул (сангӣ ҳоро) мебошанд. Аз конҳои номбурда танҳо кони Қабудӣ аз соли 1972 истифода мешавад, ки миқдори истеҳсоли солони он ҳамагӣ 10—13 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Чанде пеш дар конҳои сангӣ мрамрӣ Ғанҷик (ҳавзаи Сурхоб) ва Сардаи Миёна (дарои Ромит) корҳои тадқиқотӣ ба охир расид, ки минбаъд ба роҳ мондани истеҳсоли мрамро бештар мегардонанд.

Геологҳои тоҷик 6 км аз посёлкаи Шайдони райони Ашт сангӣ ҳорои сурхӣ ба дараҷаи баланд ороишдиҳи-

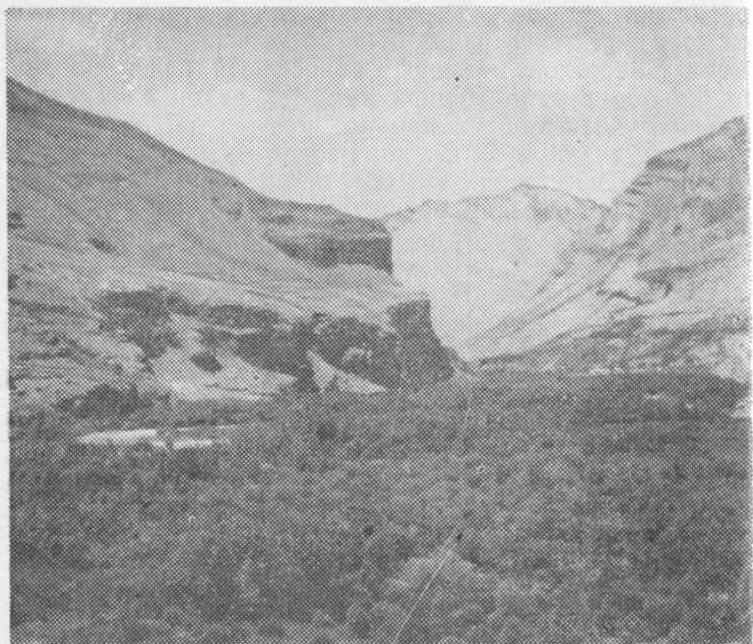
ро кашф намуданд. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки санги хорои ин конро барои бунёди ҳайкалҳои зебо, сохтмони иншоотҳои меъмории аълосифати бадеӣ ва ғайра ба қор бурдан мумкин аст. Захираҳои он 1,5 млн. метри мукааб ташкил намуда, ҷойгиршавӣ ва шароитҳои истехсоли он аз нуқтаи назари иқтисодию геологӣ ниҳоят мувофиқанд. Конҳои яшми ғарби Бадахшон ҳам тобиши баланди ороишдиҳӣ дошта, аз рӯи сифат бо яшми овозадори Урал баробар аст.

Аз қони мрамари деҳаи Водхуди Бадахшон барои сохтмони мавзолеи В. И. Ленин сангҳои беҳтаринро, ҳамчун рамзи бепоёни мардуми тоҷик ба доҳии маҳбуб фиристода буданд. Дар Водхуд ҳоло ҷеҳи сайқали санги комбинати Москва ба қор даромад ва мрамаре, ки аз ин ҷо мебаранд, станцияҳои метро ва комплекси меъмории ёдгории Ғалабаи шаҳри Москваро оро медиҳад. Ҷолиби диққат аст, ки қисим зиёди қонҳои тадқиқшуда ба роҳи мошин наздик ҷойгир шудаанд ва аз ҷиҳати тобиш ва хусусиятҳои физикии худ ба талаботи саноат пурра ҷавоб медиҳанд.

Мувофиқи нишондоди мутахассисони экспедицияи геологӣ Помир яке аз қонҳои, ки бояд ба истифода дода шаванд, қони мрамари Даштак аст. Дар наздикии деҳаи Даштак геологҳо мрамари сафед, хокистарранг ва нақшинро ёфтанд, ки сифати он хеле хуб аст.

Мувофиқи маълумоти Госстройи республика то соли 1990 талабот ба сангҳои ороишдиҳӣ зиёда аз 200 ҳазор метри мураббаъро ташкил мекунад. Ин бевосита гувоҳи он аст, ки дар панҷсолаи қорӣ ба васеъ намудани меъмориҳои бадеӣ ва зебогии биноҳои шаҳру деҳот диққати зиёд дода мешавад. Дар навбати худ қонҳои мавҷудан республика, ки сифати баланд ва захираҳои зиёд доранд, дар сурати дар базаи онҳо дурӯст ҷойгир кардани корхонаю ҷеҳҳои сангрёӣ, ба талабот пурра ҷавоб дода метавонанд.

Маълум аст, ки солҳои охир талабот ба шиша ва маҳсулоти шишагӣ зиёд шуда истодааст. Захираҳои ашӯ барои истехсоли шиша, ки он ба тамоми талаботи саноат ҷавоб дода метавонад, ин қони регҳои шишабоби Курғонҷӣ дар шимоли республика мебошад. Ба қарибӣ дар базаи он навбати якуми фабрикаи истихроҷи маъдан (бо тавоноии 150 ҳазор тонна) ба қор даромад, ки он қалонтарин дар Осиёи Миёна ба шумор меравад.

Дарачан тараққиёти имрӯза ва минбаъдаи истехсолоти чамъияти беш аз пеш ба доираи истехсолот чалб намудани намудҳои анъанавию нав ба нави канданиҳои фойданокро талаб мекунад. Масалан, охириҳои асри XIX дар сайёраи мо ҳамагӣ 300 млн. тонна захираҳои минералии истихроҷ карда мешуд, ҳоло ин нишондиҳанда дар як рӯз тақрибан ба 100 млн. тонна мерасад.

Зиёдшавии истихроҷи захираҳои минералии боз аз он ҷиҳат меафзояд, ки Ҷои металлҳои дар таркиби маъдани конҳо буда сол то сол кам шуда истодааст ва барои гирифтани миқдори муайяни металл торафт ҳарчи зиёд истихроҷ кардани маъдан лозим меояд. Масалан, агар 15-20 сол қабл металлҳои сурбу рӯҳ дар конҳо 5—7 Ҷои (дар як тонна маъдан) ташкил мекарда бошанд, пас ҳоло ин рақам ба 1,5—3,0 Ҷои расидааст. Чунин ҳолат ба тамоми маъданиҳои фойданок хос аст ва онҳо ба гурӯҳи захираҳои аз нав барқарорнашавандаи табиат дохил мегардад.

Ҳамаи ин зарурати торафт зиёд намудани захираҳои

пурра тадқиқгардидани маъданҳои фойданокро ба миён меорад. Вале дар айни замон мувофиқи миқдори дозимӣ истихсоли захираҳои маъданиҳои фойданокро чунин омилҳо, мисли рельефи маҳал, чуқурии қабати маъдан, камшавии ғоизи металлӣ зарури дар таркиби маъдан ва ғайра боз медоранд. Аз тарафи дигар ҳаҷми зиёди истихроҷу коркардабароии захираҳои минералӣ ба муҳити атропо ва обу ҳавои атмосфера таъсири манфӣ мерасонад. Партовҳои саноатӣ, ки ҳар сол миллиардҳо тоннаро ташкил медиҳанд, заминҳои коршоямро банд мекунанд ва аз тарафи дигар, ин партовҳо дар зери таъсири ҳодисаҳои табиӣ (гармии ҳаво, боришот ва ғайра) аз худ моддаҳои захрнок ҷудо карда дар яқҷоягӣ ба газу ҷангҳои зарарнокӣ дар процесси коркардабароии саноатӣ ҳосилшуда ҳавои атропо захираҳои мегардонанд. Вобаста ба ин ҳангоми истихроҷи боигарии табиӣ манфиати ояндаро низ фаромӯш кардан лозим нест.

Иттифоқи Советӣ яке аз мамлакатҳои ғоҷолтарини ҷаҳон роҷеъ ба тартиб додану дар ҳаёт татбиқ намудани маҷмӯи ҷорабиниҳои оид ба муҳофизату истифодаи оқилонаи боигарии табиӣ, пеш аз ҳама канданиҳои фойданок мебошад. Дар «Роҳҳои асосии таракқиёти иқтисодӣ ва социалии СССР дар солҳои 1986—1990 ва дар давраи то соли 2000» гуфта шудааст: «Муҳофизати сарвати зери замин, истифодаи комплекси ресурси минералӣ беҳтар ба роҳ монда, ҳангоми истихроҷ, тозакунии ва аз нав кор кардан талафи маъдан кам карда, муҳити табиати минтақаи иқтисодии СССР ва тунуқобии континенталии СССР эҳтиёт карда шавад»¹.

Маҷҳуми истифодаи комплекси канданиҳои фойданок маҷноии ба қадри имкон пурра аз кон гирифтани маъдан ва аз он ҷудо карда, ба даст овардани элементҳои асосӣ ва ҳамсаф, инчунин истифодаи партовҳои ҷинсҳои қӯҳии рӯйпӯши маъданҳоро дорад.

Дар мамлакат соли зиёда аз 20 ғоизи маҷсӯлотии умумии металлургияи ранга ё худ қариб тамоми металлӣ платина, элементҳои пароканда, қисми зиёди тиллою нуқра, 20 ғоиз қислати сульфат, даҳҳо ва садҳо ҳазор тонна мису сурб, рӯҳ ва дигар металлҳо аз ҳисоби истифодаи комплекси гирифта мешаванд. Қисло-

¹ Материалҳои съезди XXVII КПСС, Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 410.

таи сульфате, ки корхонаҳои металлургияи ранга истех-
фол мекунанд, $\frac{1}{3}$ қисми талаботи хочагии халқро таъ-
мин менамояд ва он нисбат ба кислотаи сульфати са-
ноати химия истехсолкунанда 30 фоиз арзонтар аст.

Вале ба масъалаҳои истифодаи самараноки маъ-
данҳои Ҷойидаҳои республика на дар ҳама ҷо ва на
ҳамеша диққати ҷидди медиҳанд, ки ин сабаби талаф-
шавии миқдори зиёди онҳо мегардад. Дар комбинатҳои
Адрасмон, Анзоб ва Тақоб ҳар сол аз 10 то 25 фоиз эле-
ментҳои муҳим ҳамроҳи партовҳо беҳуда нобуд меша-
ванд.

Хусусан маъданҳои Ҷойидаҳои масолеҳи бинокории
истифодашаванда, ки бештар аз 17 номгӯро ташкил
медиҳанд, ҳанӯз ғайриоқилона истифода мешавад. Дар
баъзе районҳо ва участкаҳои сохтмон захираҳои мав-
ҷудан ашъеи хоми бинокориро ба ҳисоб нагирифта, бе
тадқиқоти геологӣ истифода мекунанд. Чунин ҳодиса-
хоро дар гирду атрофи шаҳри Душанбе бештар мушо-
ҳида кардан мумкин аст. Як қатор идораҳои сохтмон
захираҳои регу шағали соҳили дарёҳои Лучоб ва Вар-
зобро бетартибона истифода мекунанд ва ҳол он ки ба-
рои қонеъ гардонидани талаботи ҳаман участкаҳои
сохтмони пойтахт қонҳои тадқиқшудаи регу шағал мав-
ҷуданд. Чунин рафтор дар соҳилҳои дарёҳои номбур-
да ҷуқурию хандақҳои иловагиро ба вучуд оварда, ба
хусни шаҳр таъсири манфӣ мерасонад.

Яке аз роҳҳои самаранок ва ба таври комплексӣ
истифода бурдани қанданиҳои Ҷойидаҳои ин алоқаи бе-
воситаи байни корхонаҳои саноати кӯҳӣ мебошад. Мах-
сусан, алоқаи зичи истехсолии байни корхонаҳои сано-
ати масолеҳи бинокорӣ бо корхонаҳои дигар соҳаҳои
саноати кӯҳӣ зарур аст. Мутаассифона, дар республи-
каи мо ба ин масъала кам диққат дода мешавад. То
ҳол миқдори партовҳои саноати кӯҳӣ, ки ҳар сол мил-
лионҳо тоннаро ташкил медиҳад, ба ҳисоб гирифта на-
мешаванд. Қисми рӯйпӯши маъданҳо тӯда-тӯда шуда,
беистифода мондаанд. Дар сурати алоқаи зичи корхо-
наҳо ва ба ҳисобгирию истифодабарии ин партову рӯй-
пӯшо ҳар сол хочагии халқ садҳо ҳазор тонна масоле-
ҳи иловагии бинокорӣ мегирифт.

Қайҳо вақти он расидааст, ки вазорати масолеҳи
бинокории республика тамоми партовҳои саноатӣ ва
рӯйпӯши маъданҳоро дуруст ба ҳисоб гирифта, истифо-
даи оқилонаи онҳо ба роҳ монанд. Дар ин кор аз таҷ-

рибаи кории муассисаҳои Арманистону Украина сабақ гирифтанд зарур аст.

Партовҳои фабрикаҳои маъдантозакуниро дар хоҷагии қишлоқ низ истифода бурдан мумкин аст. Онҳо аз ҳисоби микроэлементҳои дар таркибашон мавҷуд буда ҳосилнокии заминро, зиёд карда метавонанд. Талаботи имрӯза ва оянда ривож додани ҷустуҷӯҳо ва пайдо кардани ба амал баровардани бозёфтҳои принципан наву самаранокии технологиро ба миён мегузорад.

Проблемаи истифодаи оқилонаю комплексонаи ашёи хоми минералӣ мураккабу душвор аст, вале ҳалли он таъхирнопазир мебошад. Онро танҳо дар асоси алоқамандии соҳаҳои мухталиф бомуваффақият ҳал кардан мумкин аст. Ба тариқи органикӣ бо ҳам пайвастанӣ ҷидду ҷаҳди геологҳо, нақбкӯнҳо, химикҳо, технологҳо ва иқтисодчиён гарави асосии ҳалли ин масъала аст.

Таҷқиқот ва коркарди самараноки сарватҳои табиати республика дар қатори масъалаҳои муҳими номбурда боз талаб менамояд, ки ба рекултивацияи замин баъди истихроҷи онҳо диққати асосӣ дода шавад. Таҷрибаи дар ин соҳа ба даст овардани республикаҳои Украина, Белорусия ва республикаҳои Закавказия ғувоҳи он аст, ки ҳар сол аз ҳисоби рекултивация ҳазорҳо гектар заминҳои нав ба боғу майдони киштикор табдил дода мешавад. Гарчанде дар ноҳияи Ҳисор оид ба ин масъала баъзе муваффақият ба назар мерасад, вале он басанда нест. Чунки баъди коркарди онҳо дар бисёр ноҳияҳои кӯҳии республика ин ҷойҳо муддати дароз бекор хобида, ба ҳусни атроф шаккоки меоварад ва боиси афзоиши эрозияи замин мегардад.

Дар съезди XXVII КПСС ба масъалаи рекултивацияи замин низ диққати махсус дода шуд. Ҳоло дар республика ба ҳар сари аҳоли 0,13 га замини қорам рост меояд, ҳол он ки ин нишондиҳанда дар мамлакат ба 0,90 га мерасад. Аз ин ҷиҳат манбаъ аз ҳисоби ҷойҳои истифодашудаи қонҳои маъдан васеъ кардани заминҳои кишти хоҷагии қишлоқ, дар ҳалли Програмаи озуқаворӣ саҳми муносиб мегузорад.

Дар айни замон баланд бардоштани дараҷаи таҷқиқоти истифодаи оқилонаю самараноки сарватҳои зерзаминӣ, ки ба комёбиҳои илми пешқадами имрӯза алоқаманд аст, дар пешравии соҳаҳои муҳими хоҷагии ҳалқи республика кӯмаки амалӣ хоҳад расонид.

САРВАТИ БЕБАҲО

Хаёту зиндагӣ бевосита бо олами наботот алоқаманд аст. Бинобар ин олами набототро сарвати бебаҳо гӯем, сахв намекунем.

Мувофиқи маълумоти маҷуда холо майдони бешазор ҳамагӣ 30 фоизи сатҳи хушкиро ишғол мекунад, ки ин назар ба асри гузашта қариб ду баробар кам аст. Бо тавассути афзоиши аҳоли, инкишофи корхонаҳои саноату нақлиёт ва маҳалҳои аҳолинишин майдони ҷангалу бешазорҳо боз ҳам кам шуда истодааст. Масалан, солҳои 60-ум талабот ба маҳсулоти ҷангал 1,7 миллиард метри мукаабро ташкил меод, Холо бошад, ин ба 3 миллиард метри мукааб расидааст¹. Нобудкунии ҷангалзор ва дарахтони ҳамешасабз, хусусан дар мамлакатҳои мутараққии капиталистӣ бениҳоят авҷ гирифт. То ҳиҷрати европонён ба Америка майдони бешазори ШМА 365 миллион гектарро дар бар мегирифт, ҳоло бошад, ҳамагӣ 18 миллион гектар аст. Ба гуфти мутахассисон ҳар сол дар ҷанубу шарқи Осиё 15 миллион гектар ва дар Америкаи Ҷанубӣ қариб 10 миллион гектар бешаи дарахтони пурқимат нобуд мешавад.

Ғайриоқилона буридани дарахтони ҷангалҳо бисёр вақт боиси оқибатҳои нохуш мегардад. Хусусан ин ҳолат дар минтақаи тропикӣ натиҷаҳои манфӣ бахшида истодааст. Мувофиқи ҳисобот дар ин минтақа ҳар соат то панҷ миллион дарахт бурида мешавад. Мо солҳои охир шоҳиди онем, ки биёбони Саҳара майдони худро бо суръат васеъ намуда аз мамлакати Вольтаи Поёни то Ҳабашистон хушксоли ҷандин миллиард доллар зарари моддӣ овард.

Дар баъзе ноҳияҳои мамлакати мо ҳам дар натиҷаи ҷунин рафтор ҳодисаи ғайриҷашмдошт ба амал омад. Масалан, то охири асри XIX дар ҳудуди мавзеи обҳои маъдани Қавкази шимолӣ зиёда аз 300 ҳазор гектар ҷангалзор вучуд дошт. Вале то революция на танҳо ҷангалзор, балки ба захираи обҳои шифобахши ин ҷо зарари зиёд расонида шуд. Чашмаи № 17 Эссентуки, ки пеш дар як шабонарӯз то 30 ҳазор литр об меод, ҳоло ҳамагӣ чор ҳазор литр оби маъданӣ медахад. Дар Пятигорск бошад, манбаи обҳои шифобахш то 25 баробар кам шуд.

¹ Ниг.: Дежкин В. В. Охрана биологических ресурсов. М., нашр. «Знание», 1977, сах. 17.

Дар айни замон талаботи соҳаҳои саноати ба ҷангал хеле зиёд шуда истодааст. Ҳисоб карда шудааст, ки аз як метри мукааби дарахти сӯзанбарг 200 кг қоғаз гирифтаи мумкин аст. Аз як метри мукааби дарахти ларзонбед бошад, зиёда аз як миллион куттии гӯгирд ё 300 кг қоғази картон мегиранд. Эҳтиёҷоти зиёд ба бешазор таҷдиди ҷидди ва муҳофизати онро талаб мекунад. Охир ҷангалзор манбаи муҳимтарини танзими ҳавои атмосфераи мо низ мебошад. Мувофиқи ҳисоби мутахассисон як гектар дарахтзор қодир аст, ки аз таркиби ҳаво 400 кг гази сульфур, 100 кг гази хлордор ва 20—25 кг газҳои фторидро фуру бурда, бештар аз 20 тонна ҷанги цементро нигоҳ дорад. Дар рӯзҳои офтобӣ, як гектар майдони бешазор қобилияти ба ҳавои атроф сар додани 180—220 кг оксигенро дорад. Инчунин ҷангалзор паноҳгоҳи ҳазорҳо намуди ҳайвоноту паррандаҳо буда, дар пешгирии эрозияи замин аҳамияти бағоят бузург дорад.

Аз навиштаҷоти бисёр сайёҳону тадқиқотчиёни сарзамини тоҷикон маълум мегардад, ки дар давраи пешкӯху дамани мо бо дарахтону растаниҳои гуногун пӯшида будааст. Вале бо мурури замон дар натиҷаи бераҳмона ба сифати сӯзишворӣ истифода бурдани дарахту буттаҳо миқдори онҳо торафт хеле кам шудааст. Масалан, солҳои 30-юм бештар аз 12 фоизи масоҳати республикаро бешазор ташкил меод, ки ҳоло он ба 2,3 фоиз расидааст. Мувофиқи маълумоти Комитети хоҷагии ҷангали РСС Тоҷикистон дар республика зиёда аз 400 ҳазор гектар ҷангалзор мавҷуд аст.

Дар байни дарахтони ҷангалҳои республика арча бештар паҳн гардидааст. Майдони умумии он ба 151 ҳазор гектар мерасад. Арча дар шароити республикаи мо аз якҷанд намуд иборат буда, 400—700, баъзеаш то 2000 сол умр мебинад. Дар байни намудҳои он арчаи сиёҳ аз ҳама калон мешавад, яъне то 10—12 м қад кашида, бештар дар қаторкӯҳҳои Туркистону Зарафшон ва Ҳисор паҳн шудааст. Вай дар доманакӯҳҳои қисми ҷанубу ғарби республика дар баландии 1000—2500 м низ вохӯрад. Баъзе намудҳои дигари он дар кӯҳҳои Туркистон дар баландии 2300—3000 м дучор меояд.

Бояд қайд намуд, ки ба дарахтони арча зарари калон расонида мешавад, яъне онро худсарона қанда, ба сифати сӯзишворӣ ба қор мебаранд, ки ин ҳавфи селу эрозияро дар кӯҳсор дучанд мекунад. Таҷри-

баю мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ба арчаҳо аз хама бештар ҷўпонҳо зарар мерасонанд. Аммо дар байни онҳо дар бораи муҳофизати табиат ва аҳамияти он чорабинихон қатъӣ бурда намешавад. Бояд дар ин хусус нозирони табиат ва роҳбарони хоҷагиҳои ҷангал хулосаи ҷиддӣ бароранд. Охир ҳоло плахтаҳои сайёри газӣ хеле зиёд истеҳсол мешаванд ва бояд ҷўпонҳо аз ин гуна плахтаҳо ба таври васеъ истифода баранд.

Чанд сол боз бо ташаббуси хоҷагии ҷангали Варзоб ва Станцияи таҷрибавии Кондара дар доманакӯҳҳои, ки боиси хавфи эрозияи заминанд, намуди ниҳолҳои арчаи зарафшонӣ шинонида мешавад. Дар аввал ин саъю кўшиш натиҷа надод, вале баъди дар ҳалтаҳои полиэтиленӣ бо якҷоягии ҳок нигоҳ доштани реша нашъунамои ниҳолҳо хуб гардид.

Дар байни дарахтони ҷангали кӯҳсори республика аҳамияти дарахтони мевадору гиёҳҳои дорувор низ қаллон аст. Хоҷагии ҷангал ҳар сол ба давлат зиёда аз 300 тонна чормағзу писта, 100 тонна пиёзи анзур, 125—130 тонна ангат, 10 ҳазор тонна беда ва дигар меваҳои месупорад.

Яке аз дарахтони мевадихандаи бешаю ҷангалҳои писта мебошад. Дарахти писта беш аз 20 намуд дорад ва он дар Африка, Америкаи Шимолӣ ва районҳои субтропикии Европаю Осиё паҳн шудааст. Вале танҳо як намуди он, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва Эрон волеҳӯрад, мева медиҳад. Инро ба назар гирифта, набототшиноси машҳури швед Карл Линней онро «пистаи асли» номидааст. Дар ҳудуди Осиёи Миёна анбӯҳи ҷангалзори писта дар ҷануби Туркменистон, доманакӯҳҳои қисми ҷануб ва ҷанубу ғарби Қирғизистону Ўзбекистон волеҳӯрад. Дар ҳудуди республикаи мо пистазор асосан дар қисми ҷануби ғарб, дар масоҳати қариб 70 ҳазор гектар паҳн гардидааст.

Писта меваи шифобахш аст. Тибби халқӣ мағзи онро ҳангоми камхунӣ, касалиҳои меъда, табобати ҷигар, беқувватӣ ба қор мебурд. Таркиби мағзи писта дорои хусусиятҳои хос буда, 68 фоиз рағван, 9,5 фоиз карбогидрат ва аз 19 то 25 фоиз сафеда дорад. Хосияти физикию химиявии рағвани он ба рағвани зайтун баробар аст. Аз ин рӯ дар мамлакатҳои араб, Туркия ва Эрон пистаро «дарахти тиллоӣ» меғўянд. Дар Сурия нархи як кило писта ба нархи 2,5 кг гўшт рост меояд.

Дар Австралия бошад, нархи як килои он қариб 4,0 доллар аст.

Саноати қаннодии бисъёр мамлакатҳо ба писта талаби зиёд дорад. Аксар онро барои тайёр кардани халво, торт, пирожный истифода мебаранд. Дар Франция мағзи пистаро ба навъҳои бехтарини ҳасиб ҳамроҳ мекунанд.

Бисъёр тадқиқотчиён дар бораи писта ва таърихи пахншавии он далелҳои гуногун овардаанд. Сарчашмаҳои қадимӣ таъкид мекунад, ки ханӯз ду ҳазор сол қабл дар Сурия дарахти писта парвариш меёфтааст. Дар Юнон бошад номи писта баъди лашкаркашии Искандари Мақдунӣ ба Шарқ ва забт намудани мулки Бохтар маълум гардидааст. Олими Юнони қадим Феофраст дар асари «Тадқиқоти растаниҳо» ин тавр навишта буд: «Мегӯянд, ки дар Бохтар ҳамин гуна теребинтин¹ донакаш хурди андозааш бодом барин ҳаст. Вай аз ҷиҳати намуди зоҳирӣ ҳам ба он монанд мебошад, аммо пӯсташ саҳт не. Вай аз ҷиҳати лаззат ва ширинӣ аз бодом бехтар аст». Овозаи ин дарахти шифобахш дар тамоми дунё паҳн мешуд. Сайёҳони бисъёре ба мулки Эроу Бохтар сафар мекарданд, то ки тухм ва ё ниҳоли онро ба сарзамини худ баранд. Дар худуди имрӯзаи Осиёи Миёна анбӯҳи касногузари дарахти писта низ будааст, вале қисми зиёди он нобуд шудааст.

Пистазорҳои ҳозира, ба гуфти тадқиқотчиён ва кӯхансолон, боқимондаи ночизи пистазорҳои васеъ мебошад. Яке аз тадқиқотчиҳои Осиёи Миёна В. И. Масальский дар асоси сарчашмаҳои араб навиштааст, ки «то омадани арабҳо ба ин сарзамин анбӯҳи тамоми намуди дарахтон дар кӯҳу даман паҳн буд. Дар айни замон бошад, аксари ҷангалзори ин дарахтон нест шудаанд. Сад сол қабл атрофи теппазори Намангонро анбӯҳи бешазори писта фаро гирифта буд...»².

Ангишти аз ҷӯби писта тайёршуда қимати ба худ хос дошт. Мувофиқи маълумотҳо дар Ҳисор, ки қорхонаҳои зиёди хунармандӣ дошт, рӯзҳои бозор то 300—600 пуд ангишти дарахти писта фурӯхта мешуд. Як мукааб метр ҳезуми писта ба ҳисоби миёна чор пуд ангишт меод. Худи ҳамин маълумот шаҳодат медиҳад, ки да-

¹ Як навъи пистаро дар баъзе мамлакатҳо ҳамин тавр меноманд.

² Масальский В. И. «Туркестанский край», 1913, сах. 46.

рахти pista барои ангишт берахмона бурида мешуд. Сайёхатчӣ А. Леман соли 1841 мавҷуд будани чангали пистаро дар водии Зарафшон қайд кардааст. Таdqикотчӣ П. Скварский соли 1900 навиштааст, ки тамоми пистазорҳои самти шарқи Уротеппа нест карда шудаанд. Боз бисёр дастхату қайдҳои саёхатчиёну таdqикотчиёни ин сарзамин дучор меояд, ки дар бораи берахмона несту нобуд сохтани бешазори ин дарахти пурқимат суҳан рафтааст.

Баъди Инқилоби Октябр ба масъалаи муҳофизати пистазор низ диққати асосӣ дода шуда, дар доманақӯҳҳо як қатор боғҳои нави pista барпо гардид. Солиҳои 60-ум бошад, бо ташаббуси станцияи таҷрибавии илмӣ ва хоҷагии чангали райони Данғара дар қорча ба даст овардани навъҳои бехтарини pista қорҳои зиёде анҷом дода шуд. Қорқунони илмӣ бо якҷоягии қорқандони хоҷагӣ дар зарфи бештар аз 20 сол тавонистанд, ки дарахтони бехтарини пистаро ёфта, бо роҳи пайвасти навъҳои нахустин ва дараҷаи баланди онро ҳосил кунанд. Ба навъҳои нави номҳои «Зебо», «Орзу», «Саида» ва ғайра гузошанд.

Пистазорҳои республикаи мо асосан дар доманаю паствамиҳои қӯҳҳои Боботоғ, Ғозималик, Чолтоғ, Хисор, Хазратишоҳ ва дар ноҳияи Қӯлоб воқеъ гардидаанд. Дарахтони pista аз сатҳи баҳр дар баландии аз 500 то 2000 м пахн шудаанд ва дар шароити бехтарин аз 6 то 8 ва баъзан то 12 м қад мекашанд.

Мувофиқи маълумоти мутахассисон қариб 80 ғоизи дарахтони pista гирифтори касалиҳои гуногунанд, ки ин бевосита ба ҳосилнокӣ таъсир мерасонад. Аз тарафи дигар дар бисёр районҳо ҳодисаҳои буридани дарахти pista ҳоло ҳам воқеъ шудаанд. Дарахтони pista дар пешгирии қардани селу эрозияи замин низ ғоидабахшанд. Мо бояд майдони дарахтони пистаро васеъ кунем ва харҷониба муҳофизат намоем. Зеро, ки он зери табиату дастархони мо аст.

Дар чангалзори республикаи дарахти чормағз маъқеи хосро дорост. Мардуми мо меваи чормағзро аз қадим барои табобати меъдаю қишр ва бехтарқунони қорқидил истифода мебарданд. Қӯби дарахти чормағз ниҳоят устувор аст, бинобар ин аз он хар гуна зарфҳои рӯзғор (табақу қумча, шона) ва асбобҳои мусиқӣ месохтанд. Дарахти чормағз дар ҳамворӣ ва нишебиҳои қӯҳӣ ва ҳатто дар доманаҳои баландқӯҳ дучор меояд. Чан-

галзори он бештар дар домани қаторкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ волеҳӯрад. Навҳои бехтарини чормағзро дар мавзеи Ховалингу Балҷувон, Ванҷ ва нишебиҳои кӯху ҳамвориҳои водии Сурхоб дучор омадан мумкин аст.

Дар республика майдони умумии дарахти чормағз 11 ҳазор гектар мебошад. Ҳосилнокии чормағз ба маҳкеъ ва таркиби хок вобаста аст. Аз рӯи мушоҳидаи профессор В. И. Запрягаева, ки доир ба чормағзи Тоҷикистон ва хусусиятҳои он якҷанд китобу мақолаҳо ба табъ расонидааст, дар шароити ҷангал ҳосилнокии як дарахт то ба 10 кг мерасад. С. С. Қалмыкова бошад, ба ҳулосае омадааст, ки як дарахти чормағз аз 10 то 13 кг ҳосил медиҳад. Вале дарахтони алоҳидаи чормағз дар водии Ванҷ ва Ғарм то 250—300 кг ҳосил медиҳанд. Мо дар бисёр деҳаҳо шоҳиди он мешавем, ки баландии чормағз ба 25—30 м расида, ғафсиаш 5—8 метрро ташкил медиҳад.

Мувофиқи мушоҳидаи У. Холдоров чормағз то нишебиҳои 35 дараҷа хеле хуб нашъунамо меёбад ва паҳнгардии он низ дар баландиҳои 1000—2500 м ба намнокии хок низ вобаста аст. Шояд бо сабаби боришот ва намнокӣ бошад, ки он дар доманакӯҳҳои Ҳисору Зарафшон ва Қаротегин нисбатан зиёдтар паҳнгардидааст. Бояд гуфт, ки ҳоло дар республика ба зиёд намудани дарахти чормағз ба таври бояду шояд диққати асосӣ дода намешавад. Ба ин сол то сол дар бозори колхозӣ афзудани нархи чормағз шаҳодат медиҳад. Ба фикри мо, агар дар республика намуди чормағзи қаддасти серҳосиле, ки дар Кавкази Шимолӣ бисёр аст, тараққӣ дода шавад, хуб мебуд. Ин намуди чормағз ғайр аз ба зудӣ ҳосил додан дар доманакӯҳҳои намнокиаш устувор имконияти пешгирӣ намудани эрозияи заминро дорад.

Чормағз ҳам ба мисли писта серкаллория буда, дар таркиби 100 грамм мағзи он қариб 50 грамм раған, 11,5 грамм сафеда ва қариб 8 грамм ангиштоб мавҷуд аст. Мағзи чормағз низ дар саноати қаннодӣ васеъ истифода мешавад.

Дарахти чормағз хусусияти ороишӣ ҳам дорад ва ин талаб мекунад, ки плантацияҳои он дар шаҳру деҳаҳои республика тараққӣ дода шавад. Хуб мешуд, ки ба парвариши ин дарахти зебою мевадиханда, хоҷаги-

хон колхозу совхоз ва участкахон наздимақтабӣ низ ҷалб карда шаванд.

Дар ҷангалзори республика дарахти бодом низ зиёд паҳн шудааст ва ба меваи он талабот зиёд аст. Мувофиқи ҳисоби Комитети хоҷагии ҷангал дар ҳудуди Тоҷикистон бештар аз даҳ ҳазор гектар бодомзор аст. Табиб ва мутафаккири бузурги тоҷик Абӯалӣ ибни Сино навиштааст, ки меваи бодом барои касалиҳои ҷигару меъда, захми пӯст ва шуш даво аст.

Майдони бодомзор дар қисми ҷанубии республика ва Дарвозу Балҷувон, дар баландиҳои 1400—1900 м воমেҳӯрад. Дар баробари бодоми шириндона дар қисми доманакӯҳҳои ҷанубии Ҳисору Қаротегин талхакбодом хеле зиёд аст. Таркиби мағзи бодом то 45—60 Ҷоиз равшан, 15—20 Ҷоиз сафеда ва дигар моддаҳои барои организм зарурро дорад.

Яке аз нави растанӣҳое, ки дараҷаи баланди муолиҷавӣ дорад, ангат аст. Он ғайр аз аҳамияти муолиҷа доштан дар қисми резишгоҳи даръёю қӯлҳо ба нигоҳ доштани таркиби намнокии хок ва пешгирии эрозия таъсири судбахш мерасонад. Вале 15—20 сол қабл ба ин растанӣ нодир аз тарафи мутахассисон баҳои муносиб дода намешуд. Ҳатто дар он солҳо баъзе хо-

чагиҳо ангатро растанни нодаркор эълон карда, ба ҷои он шинондани дигар намуди растанихоро тавсия мекарданд. Ин ба камшавии майдони он дар бисёр ноҳияҳо сабаб шуд. Ҳоло майдони умумии ин дарахти нодир қариб ба 1,5 ҳазор гектар расида, аксар дар ҳудуди Бадахшони кӯҳӣ (хусусан райони Ишкошим) ва дар водихои кӯҳии ноҳияи ҷануб ва маркази Тоҷикистон паҳн гардидааст. Дар айни замон дар заминаи захираҳои ангат дар Хоруғ таҳти роҳбарии доктори илмҳои химия М. П. Глазунова ҷеҳи махсуси истихроҷи рағғани ангат ба қор даромад. Аз гуфти онҳо таркиби мева ва рағғани ангати тоҷик назар ба дигар ноҳияҳои мамлакат сервитамину серкалория аст. Ба қарибӣ боз ҷеҳи дигари истихроҷи рағғани ангат дар Орҷоникидзеобод низ ба қор сар кард. Аммо дар дорухонаҳои шаҳр пайдо намудани рағғани ангат ҳоло ҳам душвор аст. Ин ба он шаҳодат медиҳад, ки технологияи ҳосилкунии рағғани ангат ба талаб пурра ҷавоб надиҳад. Вазъияти дарахтони ангат ҳам на чандон хуб аст. Аз рӯи мушоҳида ва баъзе маълумотҳо дар резишгоҳи дарёҳои Вахшу Қофарниҳон, Қамароб дарахтони онро бемасъулиятона нест мекунанд. Дар баробари дарахтони номбурда боз дар ноҳияҳои республика садҳо дарахтони дигарро ном бурдан мумкин аст, ки барои шароити маҳаллӣ аҳамияти бебаҳо доранд. Бинобар ин яке аз вазифаи муҳим васеъ кардани барқарор намудани майдонҳои бешазор мебошад. Дар баъзе ноҳияҳои, ки ба ин масъала диққати зарурӣ медиҳанд, солҳои охир ҳодисаи хеле кам шудани эрозияи замин ва селу кӯчишҳо ба назар мерасад.

Ҳоҷагии ҷанғали республика дар 15—20 соли охир дар майдони зиёда аз 100 ҳазор гектар дарахтони ҳархелаи муқобили селу эрозияи замин шинонд. Вале ин басанда нест ва бояд миқёси дарахтшинони ва барқароркунии бешазори кӯхсор бо суръати бемисл тезонида шавад. Барои пешгирӣ кардани эрозия дар кӯхсор ва афзун намудани бешазор дар қатори дигар дарахтони муҳим бояд ба шинонидани сафедору ар-ар диққати асосӣ дода шавад. Ин навъи дарахтон дар муддати 4—5 сол то 7—8 м қад мекашанд. Дар сураи ахлона шинонидани дарахтони номбурда масъалаи бо ҷӯб таъмин гардидани сохтмони хонаҳои истиқоматиро ҳал хоҳад кард.

Мо аз хусуси баъзе намуди дарахтони бешазори

Тоҷикистон ҳарф задем. Вале, ба қавли тадқиқотчи-ён, дар ин ҷо мо ҳамеша ба лабораторияи ҳақиқии табиат дучор меоем. Ба гуфти растанишиносон, дар ҳудуди республикаи мо зиёда аз 5 ҳазор намуди растаниҳои муҳим мавҷуд аст, ки яқуним ҳазори он растаниҳои доругӣ буда, қариб 850-тоаш дар дигар қитъаю иқлим дучор намеояд. Мавҷудияти ин боигарии беҳамто боиси ифтихор ва масъулияти калон аст. Ба наздикӣ дар институти ботаникаи АФ Тоҷикистон рӯйхати растаниҳои нодири республика мураттабу танзим гардида, ба «Китоби сурх»-и Тоҷикистон дохил карда шуданд.

Дар айни замон дар республика беш аз 60 намуди растаниҳои ҳудруи доругӣ ва 20 намуди боғӣ мерӯянд. Амонкора яке аз растаниҳои шифобахши муҳимест, ки онро пайваста чамъ мекунад. Бо тавсияи олимон дар ҳудуди хоҷагии ҷангали Алмосӣ парваришгоҳ таъсис ёфт, ки дар он хусусиятҳои биологӣю экологӣи амонкора омӯхта мешавад.

Солҳои охир ба мақсади тасавури дурусти олами набототи ҳар ноҳияю мавзеъ тадқиқотҳои судбахш гузаронида шуд. Ба қарибӣ омӯзиши флораи ҳудуди иттиҳодияи агросаноатии Ховалинг анҷом ёфт. Маълум шуд, ки дар ҳудуди он 1200 намуди растаниҳои гулдор, аз ҷумла 200 намуди растаниҳои хӯрокии қорво, 64 намуди ғизоӣ ва 26 намуди гиёҳҳои доругӣ мерӯяд.

Дар байни растаниҳои республика омӯзишу дарёфти растаниҳои сермахсули хӯрокаи қорво аҳамияти калон дорад. Барои ҳосилнокии чарогоҳу марғзори баландкӯҳҳо истифодаи нуриҳои минералӣ таъсири калон мебахшад. Истифодаи нури маҳсулоти чарогоҳҳои табииро 2,5—3 баробар зиёд мекунад.

Ба мақсади ба шароити республика мутобиқ намудани растаниҳои ҳар қитъаю мамлакат хизмати боғи ботаникӣ калон аст. Дар боғи ботаникии Душанбе қариб ҳафт ҳазор навъу намуди буттаву дарахтҳо ва гиёҳ мерӯяд. Боғи мазкур бо 340 боғи ботаникии дунёё робитаи илмӣ дорад. Дар боғи ботаникии Помир, Ленинобод ва Кӯлоб низ чунин тадқиқотҳо бурда мешаванд.

Дар баробари институти ботаника, ки ба омӯзишу тадқиқи тамоми набототи республика машғул аст, инчунин дар назди институти гастроэнтрология ва химияи АФ Тоҷикистон лабораторияи махсуси тадқиқу ис-

тифодаи гиёҳҳои дорувор таъсис ёфтааст. Ба ин лабораторияҳо докторҳои илмӣ К. Ҳайдаров ва Ю. Нуралиев сарварӣ мекунанд. Қормандони лаборатория ҳар сол ба тамоми ғушаю қанорҳои республика экспедицияҳои илмӣ ташкил карда, дар бораи растаниҳои доруворӣ ҳар як ноҳия, дар бораи пахншавӣ ва хусусиятҳои шифобахшии онҳо маълумот ҷамъ мекунанд. Қормандони лаборатория инчунин дар ноҳияҳо ва деҳаҳои кӯҳсор бо гиёҳшиносон сӯҳбатҳо орофта, аз ҳикмати тиббӣ халқӣ баҳравар мешаванд. Зеро тибби халқӣ онд ба ҳар гиёҳ ва истифодаи он таҷрибаи бисёрасра дорад.

Баъзе намуди буттаву гиёҳҳо, аз ҷумла зира, ҳуч, пиёзи анзур, ҷукрӣ ва зелол аз тарафи хоҷагии ҷангал ҷамъоварӣ карда мешавад. Бояд гуфт, ки бисёр вақт ин шакли ҷамъоварӣ ғайриоқилона буда, ба захираҳои он зарари моддӣ мерасад.

Ба гуфти мутахассисон захираи пиёзи анзур 3 баробар, зира 2—2,5, ҷукрӣ 2 баробар кам шудааст. Ин пеш аз ҳама дар натиҷаи нодуруст ҷаронидани ҷорво ва нодуруст ҷамъоварӣ кардани хосили гиёҳҳо ба амал омадааст.

Ба фикри мо вақти он расидааст, ки дар доманақӯҳи Ҳазратишоҳ, Пётри Яқ ва мавзеи «Чилдухтарон» мамнӯъгоҳ ё парваришгоҳи зира барпо карда шавад. Бо ин роҳ бояд дигар гиёҳҳои шифобахши кишварамон ҳифз карда шаванд. Аз тарафи дигар дар байни аҳоли ва мактаббачагон қорн тарбияи экологиро пурзӯр кардан лозим аст.

ФАЙЗИ ЗАМИН

Инқишофи зироату боғдорӣ ва минбаъд муайян намудани тахассуси хоҷагидорӣ республикаамон баъди Инқилоби Октябр муяссар гардид. Дар ин давра хоҷагиҳои яккадаст муттаҳид шуда, имконияти васеи истифодаи техника ва селекцияи пешқадам ба амал омад. Аз соли 1929 то соли 1937 бештар аз 200 ҳазор хоҷагиҳои хурди деҳқонӣ дар се ҳазор қолхоз муттаҳид шуданд. Дар ҳамон солҳо саноати мамлакат ба қадри имкон ин хоҷагиҳоро бо техникаи гуногун таъмин менамуд. Барои пешрафти соҳаҳои хоҷагии қишлоқ дахҳо институтҳои илмӣ, боғи ботаникӣ, станцияҳои таҷрибавӣ ва

ғайра барпо ёфтанд. Дар айни замон хоҷагии қишлоқи республика дорои 297 совхоз ва 158 колхози серсоҳаи бо техникаи бехтарини ҳозиразамон мусаллаҳшуда мебошад¹.

Шароити табиати Тоҷикистон барои инкишофи соҳаҳои муҳими зироаткорӣ мусонд аст. Иқлими маҳал барои парвариши растаниҳои гармиталаб мувофиқ буда, аз баъзе намуди зироат се-чор маротиба ҳосил ғирифта мешавад. Ба хотири талабот ба маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар таркиби соҳаи зироаткорӣ тағйироти кулӣ ба амал омад. Хиссаи зироати техникаи дар киштзори умумӣ аз 7,5 ба 41,4 фоиз, вале зироати ғалладона бошад, баръакс аз 89 ба 26,6 фоиз фурумад. Дар ин давра, хусусан ба пахтакорӣ эътибори калон дода шуд. Кишти пахта дар ин муддат аз 27 ҳазор гектар то 311,5 ҳазор гектар ва ё хиссаи он дар майдони кишт аз 5,4 то 39,1 фоиз зиёд шуд². Бо вучуди аксар номусоидии обу ҳаво дар панҷсолаи ёздаҳум (1981—1985) хоҷагии қишлоқи республика ба нишондиҳандаҳои баланди иқтисодӣ ноил гашт. Дар ин давра плани истехсоли пахта, ғалла, сабзавот, ангур, картошка барзиёд иҷро гардид.

Дар панҷсолаи ёздаҳум ба давлат бештар аз чор миллион тонна пахта фурухта шуд. Ба мақсади васеъ намудани майдони зироат қариб 68 ҳазор гектар замин обёрӣ карда шуд. Ҳаҷми умумии истехсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ назар ба панҷсолаи даҳум бештар аз 8 фоиз афзуд. Дар ин давра илова ба план даҳ ҳазор тонна ғалла, 280 ҳазор тонна сабзавот, 50 ҳазор тонна меваи полизӣ, 7 ҳазор тонна ангур ва ғайра фурухта шуд.

Дар панҷсолаи дувоздаҳум ба масъалаи боз ҳам инкишоф додани соҳаҳои комплекси агросаноати диққати махсус дода мешавад. Ҳаҷми миёнаи солони маҳсулоти умумии хоҷагии қишлоқ 12—14 фоиз зиёд шуда, соли 1990 истехсоли нахи пахта ба 290 ҳазор тонна, гӯшт ба 140—143 ҳазор тонна, шир ба 630—640 ҳазор тонна, тухм ба 710—720 миллион дона расонда мешавад³. Дар ҳамин муддат аҳолии республика ба 15—

¹ Ниг.: Экономика и культура Таджикской ССР в XI пятилетке. Статистический сборник. Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 57.

² Ниг.: Народное хозяйство Таджикской ССР в 1985 г., Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 96—98.

³ Ниг.: Материалҳои съезди XXVII КПСС, Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 427.

16 фоиз меафзояд. Афзоиши маҳсулоти хочагии кишлоқ аз афзоиши аҳоли бояд, ки бештар бошад. Дар қамин давра 65 ҳазор гектар замин объёри карда шуда, барои азхуд намудани садҳо гектар замини нави ҷӯрдоман шароит муҳайё мегардад. Програмаи озӯкавори дар ин давра васеъ намудани боғи тоқзорҳои нав ва минтақаҳои ҷорводориро талаб мекунад. Дар панҷсолаи ҷорӣ сохтмони обанбори Қофарниҳони поён ба охир мерасад, ки барои объёри заминҳои Қародум ва Ташробод шароит ба амал меоварад. Дар ин муҳлат даштҳои Ашту Дилварзин объёри шуда кушодани заминҳои Данғараю водии Бешкент идома меёбад. Дар натиҷа замини шудгор то 22 ҳазор гектар зиёд мешавад.

Пахтакорӣ дар таркиби соҳавии хочагии кишлоқи республика мавқеи хос дорад. Он яке аз соҳаи сердаромад буда, 39 фоизи заминҳои кишт бо он банд аст. Холо Тоҷикистон аз рӯи миқдори ҷамъоварии пахта дар мамлакат ҷои сеюмро ишғол мекунад. Бо вучуди ин бояд қайд кард, ки солҳои охир дараҷаи баланди ҳосилнокӣ қаме паст шудааст. Агар соли 1980 аз ҳар гектари пахтазор ба ҳисоби миёна 32,8 центнерӣ ҳосил гирифта шуда бошад, пас соли 1984—30,3 соли 1985—30,0 центнерӣ шуд.¹ Ин дар навбати худ андешидани як қатор ҷорабиниҳои махсусро талаб мекунад.

Хусусан истифодаи агротехникаи пешқадам ва риоя кардани танзими киштгардон ниҳоят зарур аст. Холо ҳам дар бисёр хочагиҳо ба масъалаи киштгардон ва беҳтаркунии структураи замин қам аҳамият медиҳанд, ки ин боиси зиёд шудани қасалии вилти пахта мегардад. Дар шароити республика маҳдуд будани замини киштзор истифодаи оқилонаи онро тақозо дорад.

Ғаллакорӣ то инқилоб соҳаи муҳимтарини хочагии кишлоқи республика буд. Дар айни замон қам қариб сеяки заминҳои кишт бо он банд мебошад. Мувофиқи нақшаҳои истехсоли миёнаи солони зироатҳои ғалладона дар панҷсолаи дувоздахум назар ба солҳои 1981—1985 то 17—18 фоиз меафзояд. Дар охири панҷсола истехсоли умумии ғалла ба 386 ҳазор тонна хоҳад расид. Афзоиши истехсоли ғалла асосан бо роҳи вусъат додани интенсификацияи ғаллакорӣ ба амал меояд. Ҳисоб карда шудааст, ки агар ҳосили ҳар гектар киштзор 1 центнер зиёд карда шавад, республика ба таври илова 20 ҳазор тонна

¹ Народное хозяйство Таджикской ССР в 1985 г., сах. 104.

галла хоҳад гирифт. Аммо захираҳои мавҷуда имконияти якчанд маротиба аз ин бештар истехсол намудани ғалла-ро таъмин менамоянд. Афзониши босуръати ғалла бо роҳи баланд бардоштани ҳосилнокии ҳуворимакка ва шолӣ барин зироатҳои серҳосил имконпазир аст. Амалия нишон медиҳад, ки дар районҳои ҷануби республика аз ҳар гектар ба даст овардани 120—140 центнерӣ дони ҳуворимакка реалӣ мебошад. Дар як қатор районҳои бригадаҳои пешқадами шоликори ҳосили ҳар гектарро ба 70—75 центнерӣ расонидаанд.

Такмилдиҳии моҳиронаи киштгардон, истифодаи оқилонаи нуриҳои органикию минералӣ, бештар намудани структураи зироатҳо, ҷойгиркунии рационалии зироатҳои ғалладона вобаста ба шароитҳои табиӣ иқтисодӣ, тараққиёти селекция ва тухмипарварӣ ва ғайра омилҳои мусоиде мебошанд, ки ба афзониши босуръати хирмани ғаллаи республика оварда мерасонанд. Ҳалли проблемаи мазкур шартҳои муҳими афзониши истехсоли ғӯшт, шир ва тухм мебошад.

Солҳои охир дар рақибони ҷӯроки меҳнаткашонии республика ҳиссаи сабзавот зиёд шуда истодааст. Аз нуқтаи назари иқтисодӣ дар наздикии шаҳрҳои барпо намудани хоҷагиҳои сабзавот самарани калони иқтисодӣ меоварад. Холо дар атрофи шаҳри Душанбе ва Орчоникидзобод якчанд хоҷагиҳои махсуси сабзавоткории ташкил ёфтаанд ва онҳо аҳолии пойтахтро бо сабзавоти тарава таъмин мекунанд.

Дар айни замон киштзори умумии ин зироат ба 17,7 ҳазор гектар мерасад ва дар панҷсолаи ёздаҳум 222,5 ҳазор тонна сабзавот ҷамъоварӣ шуд. Мувофиқи нишондоди панҷсолаи нав замини кишти сабзавот то 21 фоиз зиёд мешавад. Майдони сабзавот дар хоҷагиҳои наздишаҳрӣ боз ҳам васеъ мегардад. Аз таҷрибаи совхозии «Норак» маълум аст, ки ташкили чунин хоҷагиҳо нафъи зиёди иқтисодӣ дорад ва хароҷоти қашондан аз масофаи дурро барҳам медиҳад. Чунин шакли хоҷагидорӣ дар назди станцияи электрикии Роғун ва дигар иншоотҳои корхонаҳои калони республика ташкил карда шавад, аз аҳамият ҳолӣ нест.

Шароити табиати Тоҷикистон барои парвариши картошка ниҳоят мувофиқ аст. Солҳои пешазчангӣ ба масъалаи тараққиёти ин соҳа диққати зиёд дода мешуд. Масалан, соли 1940 майдони кишти он нисбат ба соли 1913 бештар аз 4 маротиба афзуд. Солҳои 50-ум

бошад, баръакс, истехсол ва майдони кишти картошка аз дараҷаи пешазчангӣ паст буд. Солҳои 60-ум ба инкишофу раванқи ин соҳа аз сари нав диққат дода шуд ва майдони кишти он васеъ гардид. Дар натиҷаи ин қатор чорабинии истехсоли солони картошка дар панҷсолаи нӯҳум ба 52,3, дар панҷсолаи ёздаҳум ба 98,4 ҳазор тонна расонида шуд. Ҳосилнокии ҳар гектар бошад, аз 81 то ба 172 центнерӣ расонида шуд.¹ Дар «Роҳҳои асосии тараққиёти иқтисодӣ ва социалии СССР дар солҳои 1986—1990 ва дар давраи то соли 2000-ум» навишта шудааст «...Дар районҳои кӯҳӣ ва наздиқӯҳӣ базаи мустақами истехсоли картошкаи озӯкавӣ барпо карда шавад»². Мувофиқи нақшаҳои пешбинишуда дар охири панҷсола истехсоли картошка дар республика нисбат ба соли 1985 бештар аз 36 фоиз меафзояд. Барои афзоиши истехсоли картошка ноҳияҳои кӯҳӣ ва наздиқӯҳӣ шароити бениҳоят мувофиқ доранд. Хоҷагиҳои ин ноҳияҳо нисбат аз хоҷагиҳои водӣҳо ҳосили баланд мегиранд. Масалан, хоҷагиҳои вилояти Курғонтеппа соли 1985 аз ҳар гектар ба ҳисоби миёна 106 центнер картошка гирифтанд, ҳол он ки ин нишондиҳанда дар райони Циргатол 218, дар райони Фарм бошад, 260 центнерӣ буд.³

Мутаассифона, ба тараққиёти картошкапарварӣ на ҳамаи хоҷагиҳои кӯҳистон диққати ҷиддӣ медиҳанд. Масалан, соли 1985 бисёр хоҷагиҳои районҳои Шуғнону Ишқошим аз ҳар гектар 70—90 центнерӣ ҳосил гирифтанд, ки ин хеле кам аст. Аммо аъзоёни бригадаи М. Бохтаалиев (аз совхозии Шуғнон) дар натиҷаи дуруст ба роҳ мондани қор ва истифодаи агротехникаи пешқадам қариб 300 центнерӣ ҳосил рӯнданд. Пас маълум мегардад, ки аз кишти картошкаи хоҷагиҳои ин районҳо ҳам ҳосили баланд ба даст овардан мумкин аст. Дар деҳаҳои Худгиф, Палдорак, Пастигав, Матрушкаи райони Мастҷоҳ бошад, деҳқонон аз ҳар гектар 250—300 центнерӣ ҳосил мегиранд. Имконияти зиёди истехсоли картошка дар мавзеи Шаҳристони Ҷирғатеппа низ мавҷуд аст. Иқлими Шаҳристон ва заминҳои

¹ Экономика и культура Таджикской ССР в XII пятилетке, сах. 67.

² Материалҳои съезди XXVII КПСС, Душанбе, «Ирфон», 1986, сах. 421.

³ Экономика и культура Таджикской ССР в XII пятилетке, сах. 67.

фаррохи он имконият медиҳад, ки тамоми вилояти Ленинобод бо картошка ва сабзӣ таъмин карда шавад. Хочагиҳои алоҳидаи он аз ҳар гектар то 260—280 центнерӣ картошка ҷамъоварӣ мекунад. Аммо барои инкишофи ин соҳа нарасидани об ҳалал мерасонад. Дар хусуси обҷорӣ ин водӣ якчанд нақшаҳо пешкаш шудааст, вале ба фикри мо, агар дар сарғаҳи Шахристон обанборе сохта мешуд, он гоҳ ин водӣ ба боғу бӯстони ҳақиқӣ табдил меёфт.

Дар шароити Тоҷикистон дар як сол ду бор рӯндани ҳосили картошка низ имконпазир аст. Совхозии ба номи Рӯдакии райони Файзобод дар ин кор таҷрибаи хуб пайдо кардааст ва ҳар сол ба муваффақиятҳои ноил мегардад. Совхозии мазкур ҳанӯз соли 1979 барои таҷрибаи як гектар картошкаи тирамоҳӣ шинонид. Таҷрибаи натиҷаи хуб бахшид ва як гектар 160 центнер картошкаи аълосифат дод. Соли 1984 бошад, деҳқонони совхоз майдони киштро ба 54 гектар расонида, аввали баҳор аз ҳар гектар 204 центнерӣ ҳосил ғундоштанд. Аз ҳар гектар замини обӣ 2400 сӯм даромади соф гирифтанд. Қормандони совхоз кишти тирамоҳии картошकारо ҳангоме

сар мекунад, ки ҳарорати кабати хок барои якбора неш задани он имконият надода, тамоми зимистонро беосеб дар таги хок мегузаронад. Барф бошад, баръакс, чун кӯрпаи замин ҳамеша ҳосилро аз сардиҳои зимистон нигоҳ медорад. Дар аввали баҳор картошка неш зада мебарояд ва боронҳои зиёди баҳорӣ ба нашъунамон он кӯмак мерасонад. Совхоз картошкаи барвақтиро чамъоварӣ намуда, бо нархи 18 тинӣ мефурӯшад ва ба хоҷагӣ фоидаи иловагӣ зам мегардад. Зеро хариди давлатии картошкаи барвақтӣ назар ба картошкаи бевақтӣ баландтар аст. Баъди чамъоварии ҳосил ба ин заминҳо ғалладона ва ё дигар зироат кишт мекунад, ки ин даромаднокиро афзун мекунад. Истифодаи чунин таҷриба боиси фаровонҳосили ва даромади иловагӣ хоҳад гашт.

Ҳар сол республика барои аҳоли аз дигар ноҳияҳои мамлакат (Белоруссия, Поволжье, Эстония ва ғайра) 80—100 ҳазор тонна картошка мехарад. Як қисми ин картошка дар роҳ хангоми фурувардану бор кардан нобуд мешавад. Қисми дигаре дар анборҳо мепӯсад. Барои ин миқдор картошка ҳар сол дар ноҳияҳои номбурдан мамлакат 25—30 ҳазор гектар замин ҷудо кардан лозим аст. Аммо дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистон бошад, барои пурра бо картошка таъмин намудани аҳоли азхуд кардани 6—7 ҳазор гектар замини навкорам кифоя аст.

Дар оянда яке аз ноҳияҳои асосии тараққӣ додани картошка бояд доманакӯҳҳои Фарм бо заминҳои фарохи мавзеи Сангвор ва Мастҷоҳи кӯҳи гардад. Шароитҳои табиии ин ҷойҳо барои тараққиёти картошка хеле мувофиқ аст. Аз тарафи дигар барои сари вақт ва беталаф ба аҳоли расонидани картошкаи хушсифат нақлиёти анборҳои картошканигаҳдорӣ лозим аст. Дар бисёр хоҷагиҳо набудани анборҳо боиси талафоти зиёди картошкаи хушсифат мегардад.

Боғу токдорӣ касби қадимаи мардуми тоҷик аст. Меваю ангури республика аз ҷиҳати сифат ва хуштамӣ борҳо дар намоишгоҳҳои байналхалқӣ сазовори мукофотҳо шудааст. Дар панҷсолаи дувоздаҳум дар майдони бештар аз 13 ҳазор гектар боғу токзори нав бунёд мегардад. Солҳои 1985—1986 хеле пурфайз буд. Ин файзу баракат дар фаровонии ангур бештар ба чашм расид. Баъди қарори КМ КПСС ва Президиуми Совети Олии СССР «Дар бораи чораҳои барҳам додани

бадмастию майзадагӣ» микдори зиёди ангур ба бозорҳои шаҳр ва дӯкониҳои мевафуруши дохил гардид. Ба ноҳияҳои дигари мамлакат бошад, соли 1985 зиёда аз 20 ҳазор тонна ангури тару тоза фиристода шуд.

Парвариши ангур хусусан дар районҳои Уротеппа, Гонҷӣ, Хисор, Ильич, Совет ва Ленинград оянда калон дорад. Алалхусус, истеҳсоли ангур дар заминҳои лалмӣ авҷ мегирад. Тачрибаи тоқпарварони Фаҳробод, Чормағзак ва совхозии ба номи Мичурини райони Ленинград ҷолиби диққат аст.

То ташкилшавии совхозии Мичурин (соли 1965) дар заминҳои лалмӣ ва талу теппаҳои он ягон намуди тоқпарвариш қарда намешуд. Соли 1984 аз ҳар гектар тоқзор 3300 сӯмина даромадгирифта шуд ва совхоз ба ҷои 1,1 миллион, қариб 2 миллион сӯм даромад гирифт. Дар натиҷа ба ҳар сари сӯми харҷшуда як сӯму 70 тини даромад ба даст омад. Музди меҳнати коргарон бошад, сол то сол меафзояд ва ҳоло он ба ҳисоби миёна 171 сӯмро ташкил мекунад. Соли гузашта ҳосилнокии ҳар гектар ба 120 центнерӣ расонида шуд.

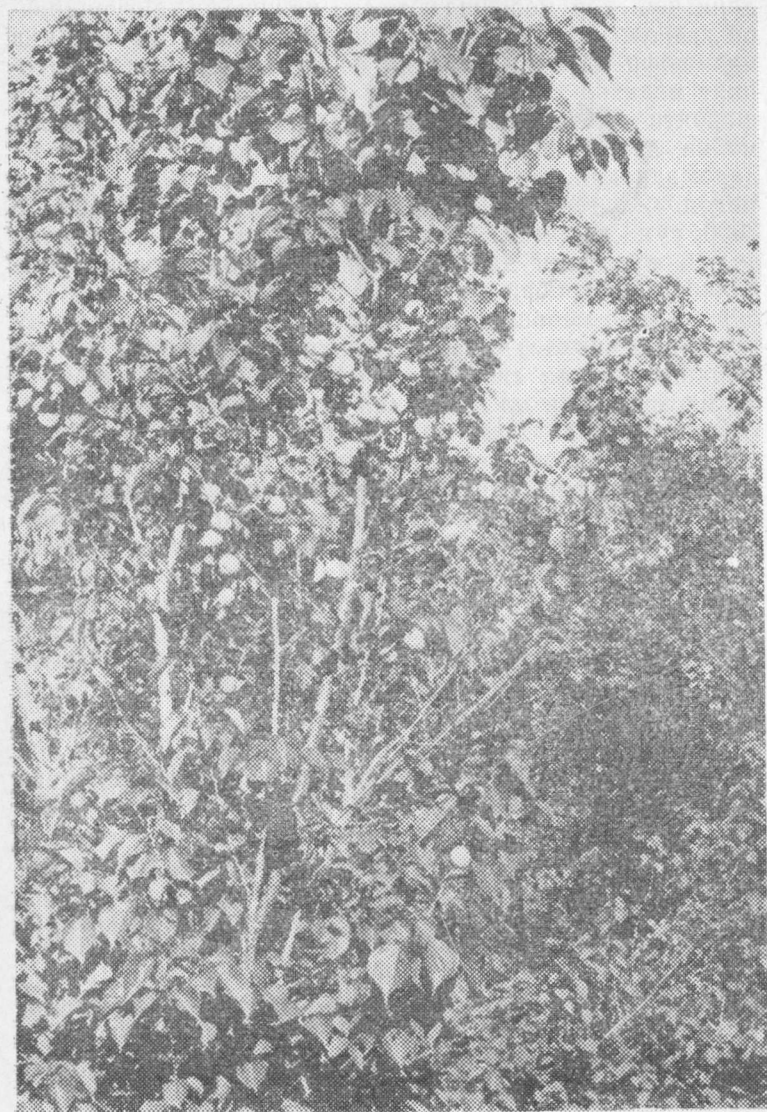
Дар солҳои оянда Тоҷикистон ба яке аз ноҳияҳои асосии таҳассуси истеҳсоли навҳои баландсифати ангури хуштамъ ва корқарди маҳсулоти он табдил меёбад. Ҳоло дар республика зиёда аз 75 навҳои ангур мерӯяд, ки аз ҷиҳати таъму лаззат дар дунё ба худ ҳамто надорад.

Тоҷикистон дар сурати аз ҳисоби азхудкунии заминҳои бекорхобида зиёд намудани тоқпарварӣ имконият пайдо менамояд, ки истеҳсоли умумии ангурро ба 3,5—4,0 миллион тонна расонад. Ҳол он ки дар бригадаҳои пешқадами ағбаи Фаҳрободи райони Ильич аз 1 гектар то 160—175 центнерӣ ҳосил мегиранд. Ин маҳсулоти зиёд дар оянда бояд барои таъмин намудани аҳолии районҳои Шимол ва Шарқи Дури мамлакат фиристода шавад, зеро хоҷагиҳои ҷамъиятӣ ва шахсии республика имконияти қалони таъмин намудани талаботи аҳоли ва корхонаҳои саноатиро аз рӯи норми муқаррари доранд.

Дар ин шароит диққати асосӣ бояд ба се ҷиҳати муҳим равона қарда шавад: якум, тоқпарварӣ ба гурӯҳи растаниҳои меҳнатталаби хоҷагии қишлоқ дохил мешавад. Ба тариқи васеъ инкишоф додани ангурпарварӣ яке аз омилҳои муҳимтарини ба қадри имкон машғул будани захираҳои меҳнатӣ ва минбаъд ташкил наму-

дани чои кор мебошад; дуюм, инкишофи ангурпарварӣ ҳамчун соҳаи тахассуси умумитифоқӣ ба минбаъд инкишофи дараҷаи баланди ҳаёти аҳолии дехот имконият медиҳад. Ҳаминро бояд ба ҳисоб гирифт, ки дар шароити ғаллакории лалмӣ аз ҳар гектар ба ҳисоби миёна аз 7 то 10 центнерӣ ғалла гирифта мешуд ва даромаднокии ҳар гектар аз 90 то 100 сӯмро ташкил меод. Як гектари ангури лалмӣ бошад, аз 2500 то 3000 сӯм даромад медиҳад. Инчунин ангурпарварии лалмӣ мувофиқи даромаднокии назар ба чорвои гӯштандиҳанда 9 баробар ва нисбат ба чорвои ширдеҳ 5 баробар зиёд мебошад: сеюм ин ки заминҳои лалмӣ аз ду тарафи заминҳои пахтакори ноҳияҳои Ҳисор, Ёвон ва Обиқинк маскан гирифтаанд. Мо бисёр вақт шохиди он мегардем, ки аз кӯҳҳо сел ба миқдори зиёд заминҳои пахтакор ва дигар растаниҳоро шуста ба давлат ва хоҷагиҳои колхозу совхозҳо зарари зиёди моддӣ мерасонад. Ҳатто дар бисёр вақт сел қисми кӯчаҳои шимолу шарқии пойтахтро низ зер карда, ба ҳаракати нақлиёт низ зарар мерасонад. Барои аз сари нав тозакунии кӯчаҳо ва ба корандозии нақлиёт хароҷоти зиёд лозим меояд. Дар сурати дар талу теппаҳои атрофи шаҳри Душанбе ва дигар водии номбурда барпо намудани боғҳои меваю ангур пеши роҳи эрозияи замин гирифта мешуд ва хоҷагиҳои мазкури пахтакорӣ аз ин таҳдиди доимии сел эмин мегаштанд.

Солҳои охир дар республика майдони боғи себу нок ва зардолу зиёд шуда истодааст, ки барои ба мева таъмин кардани аҳолии шаҳру дехот роли калон мебозад. Мувофиқи тавсияҳои мутахассисон дар ин дахсола имконияти то 2—2,5 баробар зиёд намудани ҳосили мева мавҷуд аст. Дар оянда истехсоли зардолу дар районҳои Хучанд, Исфара, Айнӣ, Панҷакент, Конибодом бештар вусъат меёбад. Навҳои зардолуи «фалғарӣ», «моҳтобӣ», «хучамирӣ», «мирсанҷалӣ» ва ғайра кайҳо боз дар байни мардум шӯҳрат доранд. Таркиби зардолу хеле серғизо буда, то 20—25 фоиз қанд дорад ва аз ҷиҳати каллориянокӣ аз хурмою анҷир камӣ надорад. Вале бояд гуфт, ки хангоми ҷамъоварии ин мева на дар ҳама ноҳияҳо диққати ҷиддӣ дода мешавад. Хусусан дар ноҳияҳои Мастҷоҳи кӯҳӣ садҳо дарахтони зардолу хушк шуда, талаф меёбанд. Аксар дар натиҷаи ба назар нагирифтани хароҷоту ҷойгиршавии маҳал ба меваи зардолу ва сифати он зарар оварда мешавад.

The photograph shows a tree heavily laden with small, round fruits, likely citrus, in a garden setting. The tree is the central focus, with its branches and leaves filled with numerous small, light-colored fruits. The background shows other foliage and a bright sky, suggesting an outdoor garden environment. The image has a halftone or dithered texture.

Масалан, ба заводи консерваи Панчакент аз масофаи бештар аз 500 км зардолу кашонида мешавад, ки дар роҳ сифати он паст шуда, то 30 фоизи ширааш нест мешавад. Аз тарафи дигар ба хотири план аз Исфара ҳар сол 800 тонна ба ин завод зардолу мекашонанд, ки ба завод ҳар килограмми он то 33 тинӣ меафтад.

Имконияти васеъ намудани боғи зардолу дар мавзеи Уротеппаю Зафаробод низ калон аст. Вақте кас ба тарафи Зафаробод сафар мекунад, аз қори хуби мехнаткашон хеле шод мегардад. Онҳо аз ду тарафи роҳ, то сарҳади Уротеппа дар масофаи бештар аз 15 км дар баробари дигар дарахтон боғи зардолу бунёд кардаанд. Боиси хурсандист, ки дар вилояти Бадахшони Кӯҳӣ бо ташаббуси Институти биологӣи Помир майдони боғи зардолу қариб дар ҳамаи районҳои ин ҷо васеъ шуда истодааст. Хусусан, боғҳои нави зардолуи райони Ишқошим хеле хуб нашъунамо меёбад.

Мувофиқи хулосаи олимони инкишофи боғдорӣ дар кӯҳистон ба самараи баланди иқтисодӣ молик аст ва дар ин бора қайҳо боз суҳан меравад. Таъму лаззати меваҳои ноҳияҳои баландкӯҳ дер боз дар Осиёи Миёна шӯҳрат пайдо намудааст.

Боғҳои районҳои баландкӯҳ аз рӯи ҳисобу китоб нисбат ба зироати ғаллагӣ ва чорво даромади зиёд медиҳад. Масалан, дар баландии аз 200 то 2700 метр ҳар гектари замини обҷеришаванда метавонад то 20—30 центнер хӯроқи чорво диҳад. Дар чунин баландихо танҳо ду-се бор дарави юнучқа гузаронида мешавад. Ин имконият медиҳад, ки аз як гектар замини кишт аз 1,7 то 2,2 центнер ҳосил бо нархи 270—400 сӯм истехсол карда шавад. Чунин даромаднокии паст харочоти ба ин соҳа сарф шударо пӯшонда наметавонад. Ҳол он ки аз рӯи ҳисоботи аниқ дар ноҳияҳои кӯҳии республика як гектар боғи навбар назар ба чорводорӣ барои гӯшт 30 баробар ва боғҳои муқаррарӣ бошад, то 12 баробар бештар даромад медиҳад. Бояд ҳаминро ҳам ба ҳисоб гирифт, ки дар шароити барзиёди захираҳои мехнатӣ боғҳои пальметӣ назар ба чорводорӣ 1,7 баробар боғҳои спурӯвӣ—1,4 баробар ва муқаррарӣ—то 20 фоиз бештар ба қор чалб кардани одамонро таъмин мекунад.¹ Аз ин баъзеҳо чунин хулоса мебароранд, ки гӯё инкишофи боғдорӣ ба таракқиёти чорво-

¹ Ниг.: Умаров Х. Трудиозбыточное село: проблемы и решения. Журнали «Вопросы экономики», № 9, 1986, сах. 105.

парварӣ садди роҳ шудааст. Вале дар амал ин тавр нест. Вале, баръакс, инкишофи боғдорӣ ба зиёд шудани хӯроки чорво кӯмак мерасонад. Зеро партовҳои маҳсулоти мева баъди коркарди саноатӣ ба хӯроки хуби чорво табдил меёбад.

Тараққи боғҳои себу нок дар ноҳияи Фарму Файзобод ба самарани калони иқтисодӣ молик аст. Боғпарварони райони Фарм аз рӯи программаи амалӣ дар масоҳати 700 гектар боғи зудраси мева бунёди карда, дар баробари навҳои маҳаллӣ ба мутобиқ кардани навҳои себи дигар мавзею иқлим низ корҳои зиёдеро анҷом додаанд. Ба туфайли ин район дар панҷсолаи ёздаҳум ба давлат 21 ҳазор тонна меваи хушсифат фурухта, истеҳсоли онро назар ба панҷсолаи даҳум 1,5 баробар зиёд кард. Истеҳсоли миёнаи солони мева дар панҷсолаи даҳум 3,2 ҳазор тонна бошад, дар панҷсолаи ёздаҳум ба 4,6 ҳазор тонна расид. Дар хоҷагиҳои район масоҳати боғи пальметӣ ва спурровӣ сол то сол васеъ мешавад. Ниҳолҳои навҳои Старкримсон, Голден — Делишес, Чонатон ва ғайра хеле хуб нашъунамо ёфта истодаанд. Совхозии ба номи «50-солагии Тоҷикистон», ки барои парвариши мева махсус гардонида шудааст, дар республика аввалин шуда, боғҳои себи интенсивӣ шинонд. Дар айни замон масоҳати чунин боғҳо аз 300 гектар зиёд аст. Соли 1985 дар райони мазкур, 7,7 ҳазор тонна мева гирифта шуд, ки 4 ҳазор тоннаи онро совхозии «50-солагии Тоҷикистон» ҷамъоварӣ намуда буд.

Дар райони Фарм то соли 1990 майдони боғҳо ба 3 ҳазор гектар расонида шуда, истеҳсоли солони себу нок бошад, ба 15 ҳазор тонна пешбинӣ шудааст.¹ Дар тамоми ноҳияи Фарм дар сурати истифодаи дурусти захираю имкониятҳои имконияти то 60 ҳазор тонна расонидани себу нок мавҷуд аст. Тараққи додани боғҳои себу нок дар мавзеи Ховалинг, водии Зарафшон ва ноҳияи Бадахшон низ ба мақсад мувофиқ аст. Солҳои охир намуди себу нокҳои фармиро дар совхозҳои ағбаи Фахробод ва Шаҳристон низ парвариш мекунанд.

Табиати Тоҷикистон барои парвариши ниҳоли тут ниҳоят мусоид аст. Намудҳои туди «балхӣ», «бедона», «шоҳтут» ва ғайра кайҳо боз бо шифробахшии худ шӯҳрат пайдо кардаанд. Аз тарафи дигар барги тут барои

¹ Ниг.: Агитатори Тоҷикистон, № 6, 1986, сах. 7.

тараккӣ додани кирмакпарварӣ хеле муҳим аст. Аз ин рӯ тутзорҳои республикаро зиёд карда, ба нигоҳубини он диққати калон додан лозим аст.

Парвариши зироатҳои цитрусӣ ва суптропикӣ яке аз соҳаҳои сердаромади республика мебошад. Республикаи мо аз ҷиҳати истеҳсоли лимӯ дар миқёси мамлакат чанд сол боз ҷои якумро ишғол мекунад.

Таърихи пайдоиши лимӯ дар Тоҷикистон ба солҳои 30-юм рост меояд. Ҳанӯз соли 1935 аз парваришхонаи Сухуми ба станцияи таҷрибавии зироатҳои суптропикӣ Вахш якчанд ниҳоли лимӯ оварда шуд. Иқлими зимистони ин водӣ ва умуман республика барои ин ниҳолҳо мувофиқат намекард. Бинобар ин олимон ба ҳулосае омаданд, ки лимуро бо роҳи хандақ дар зимистон бо гармӣ таъмин намудани он парвариш кунанд. Баъди таҷрибаю заҳмати зиёд аввали солҳои 50-ум муяссар гардид, ки якчанд тонна лимӯ ҷамъоварӣ карда шавад. Соли 1965 бошад, дар райони Колхозобод нахустин совхозии цитруспарвариин ба номи Н. Қаробоев ташкил шуд. Баъдтар дар Колхозобод иттиҳодияи байниҳочагӣ оид ба парвариши зироатҳои цитрусӣ таъсис ёфт, ки он 17 гектарро дар бар мегирифт. Ҳамин тариқ дар республика, махсусан дар водии Вахш лимупарварӣ ривочу равнақ ёфт. Холо як қатор қорҳои таҷрибавии парвариши лимӯ дар водии Ҳисор ва Норақ низ идома дорад. Ба гуфтаи мутахассисон, лимӯи Дарвоз, ки дар совхозии ба номи Юлиус Фучик парвариш меёбад, аз ҷиҳати таъму лаззат аз лимӯи водии Вахш бартарӣ дорад. Инкишофи минбаъдаи цитруспарварӣ дар Тоҷикистон торафт нишондиҳандаҳои баланди иқтисодӣ мебахшад.

Сарзамини тоҷикон дер боз бо меваҳои суптропикӣ худ (анор, анҷир, хурмо) ном баровардааст. Хусусан навъҳои анори шириндона дар водии Ҳисору Вахш ва мавзеи Норақ хуб нашъунамо меёбад. Дар дохили Дарвоз бошад, дарахтони анору анҷир майдони зиёди ҷангалзорро ташкил медиҳад. Солҳои охир парвариши дарахти хурмо ҳам дар аксари водии республика авҷ гирифтааст. Бо вучуди ин инкишофи боғҳои растаниҳои субтропикӣ дар республика на ҳама вақт ба талабот ҷавоб медиҳад. Истеҳсоли ин навъи меваҳо ба қадри зарурӣ зиёд нашуда истодааст. Аз ин сабаб нархи меваҳои субтропикӣ дар бозорҳо баланд шуда истодааст. Дар водии Вахш Кӯлоб ва Ҳисор барои барпо кар-

дани комплекси калони агросаноатӣ онд ба истехсолу коркарди меваҳои субтропикӣ тамоми шароит мавҷуд аст. Хусусан дар шароити республика ташкил кардани истехсоли оби анори баландсифат хело зарур аст. Истехсоли оби аноре, ки дар республика ташкил шудааст, ба талабот ҷавоб намерасад. Беҳтар намудани технологияи истехсоли он имкон меод, ки бо харҷу сарфи калон кашонидани оби анор аз Озарбойҷону Ўзбекистон қатъ гардад.

ЭҲТИЁТ: МАМНҮЪГОҲ!

Муҳофизати табиат яке аз масъалаи муҳим ва ҷидди замони ҳозира ба шумор меравад. Дар натиҷаи бемасъулияти одамон то замони мо бисёр намудҳои ноҳақи набототу ҳайвонот нест шудаанд ва қисме аз он дар ҳолати нестшавианд. Мувофиқи маълумотҳо 75 ғоизии ширхӯрон ва 86 ғоизии паррандагонӣ сайёра дар натиҷаи ғайриқонунии бераҳмонаи инсон нобуд шудаанд.¹ Тадқиқотчиҳои илми экология Е. И. Щербина дар китоби «Китоби сурхи табиат» тасдиқ мекунад, ки ҳоло қариб 600 намуди ҳайвоноту паррандагон дар зами хавфи нестшавианд ва агар чора дида нашавад, дар байни 25—30 сол онҳо ҳам нест шуда хоҳанд гашт.

Сарчашмаҳои таърихи ғувоҳи меҳнаанд, ки аз даврони қадим одамони пешқадам ба масъалаи муҳофизати набототу ҳайвонот диққати махсус меоданд. Дар даврони ҳукмронии давлати Сомониён дар мавзеҳои махсус пардизҳои таъсис ёфта буданд, ки дар онҳо то як даври муайян шикор манъ карда мешуд. Дар Киевӣ Рус шикор баъзе намуди ҳайвоноти алоҳидаю қиматбаҳо манъ буд. Бо амри Петри Як қонуни махсус онд ба муҳофизати баъзе намудҳои ҳайвонот дар Россия бароварда шуд.

Дар асри XIX ва аввали асри XX, ки ба даври таракқиёти капитализм дар Россия рост меояд, ҳодисаи бераҳмона нест шудани боғиҳои табиат ниҳоят авҷ гирифт. Инро пай бурда бисёр шахсонӣ пешқадаму бомаърифати рус эътирози худро баён мекарданд. Яке аз чорабиниҳои ташкил намудани нахустин мамнӯъгоҳҳо дар Россия буд. Соли 1912 дар дома-

¹ Ниг.: Банников А. И. Мир животных и его охрана. М., нашр. «Педагогика», сах. 3.

наи қисми ҷануби қаторкӯҳҳои Кавкази Қалон мамнӯъгоҳи Лагодеҳ ва соли 1916 бошад, мамнӯъгоҳҳои Баргузин ва Саян ташкил карда шуданд. Дар ҳамон давра оид ба масъалаи муҳофизати табиати Россия хизмати олимони намоён В. В. Докучаев, И. П. Бородин, В. П. Семёнов — Тянь-Шанский, профессорони университети Москва А. П. Богданов, Д. Н. Анучин, Г. А. Кожевников ва дигарон хеле бузург буд.

Баъди ташкилҳои Ҳокимияти Советӣ ба бунёди мамнӯъгоҳҳои давлатӣ имконияти васеъ фароҳам гардид ва дар ташкили онҳо В. И. Ленин бевосита иштирок мекард. Дар баробари ташкил ёфтани якчанд мамнӯъгоҳ моҳи январӣ соли 1921 декрет дар бораи мамнӯъгоҳи давлатии Байкал, соли 1919 декрет оид ба мамнӯъгоҳи Астраханъ ва 10 май соли 1922 декрет «Дар бораи муҳофизати табиати Туркистон» қабул карда шуд, ки ба ҳамаи онҳо В. И. Ленин имзо гузошта буд.

Табиати сарзамин тоҷикон дар гузашта аз намуди олами ҳайвонот хеле бой будааст. Дар ин бора сайёҳон ва тадқиқотчиёни ҳама давру замон навиштаанд. Ханӯз дар асри XIII ду бародари венециягӣ Полҳо дар бораи боигарии афсонавӣ ва маданияти Хитой қиссаҳо шунда ба сӯи Шарқ азми сафар намуданд. Онҳо бо худ ин дафъа Марко Полоро низ гирифтанд. Соли 1275 тоҷирон ба соҳили Осиёи Хурд расиданд ва аз он ҷо роҳи мушкили онҳо ба сӯи мамлақати Хитой саршуд. Баъди тай намудани Байаннаҳрайн ва Эрон, Марко Поло то Осиёи Миёна омад ва бо воситаи паҳнкӯҳи Помири Шарқӣ ба шимоли Хитой расид. Ҳамаи ин саёҳати худро Марко Поло дар шакли китоби хеле шавқовар навишта онро соли 1295 ҷоп кард. Вай доир ба сафари Помир чунин навиштааст: «Аз ин ҷо (шояд Вахон бошад — Х. М.) ба самти шимолу шарқ се рӯз роҳ гашта, ба ҷои баландтарини рӯи замин мерасед, дар он ҷо байни ду кӯҳ ҳамворӣ ва дарё мавҷуд аст. Бехтарин чарогоҳҳои олам ин ҷост, зеро чорвои харобтарин ҳам дар даҳ рӯз фарбеҳ мешавад. Ҳайвоноти ваҳшӣ ниҳоят зиёд аст. Дар ин ҷо гӯсфандони калони ёбой низ хеле бисёр аст». Марко Поло номи ҳайвонотҳои ваҳширо номбар накарда бошад ҳам, дар бораи гӯсфандони кӯҳӣ, ки аксар онро архар мегӯянд, ишораи махсус дорад. Мувофиқи гуфти тадқиқотчиёни сарзамини Бадахшон то солҳои 30-юм сар-

шумори архар хеле зиёд будааст. Олими намоёни советӣ ва тадқиқотчиҳои Помир К. В. Станюкович дар асари «Дар кӯҳҳои Помиру Тъён-Шон» қайд кардааст, ки тобистони соли 1935, ҳангоми бо экспедиция дар Помир ва саргоҳи водии Аличур қор карда, худро гӯё дар олами архарон диданд. Баъди чанде экспедиция ба водии Гурумда равона шуд ва «микдори он,—қайд намудааст К. В. Станюкович,—чунон зиёд буд, ки боварии кас намеомад».

Аммо ҳоло аз ин намуди ҳайвон хеле кам боқӣ мондааст. Табиатшиноси республика Қ. П. Попов, ки соли 1969 ба водии Аличури Помир дар ҳайати экспедиция сафар карда буд, қайд кардааст, ки дар муддати қариб як ҳафта ягон архарро надидаанд. Боз чанд намуди ҳайвонотро номбар кардан мумкин аст, ки аз баъзеи онҳо ҳатто нишоне ҳам нест.

Тоҷикистон дорони олами ҳайвоноти ба худ хос мебошад. Ҳоло дар республика ҳамагӣ 49 намуди моҳиён, 44 намуди хазандагон, 346 намуди паррандагон ва 84 намуди ширхӯрон ба ҳисоб гирифта шудааст, ки аксарияти онҳо аҳамияти илмӣ ва шикорӣ доранд. Солҳои охир

барои муҳофизати олами ҳайвонот якчанд чорабиниҳо андешида шуд. Ҳоло ба ин муносибат 3 мамнӯъгоҳ ва 13 парваришгоҳ бо масоҳати умумии қариб ним миллион гектар ташкил шудааст.

Бо қидду ҷаҳди олимони нахустин мамнӯъгоҳи республика — «Бешан палангон» соли 1938 таъсис ёфт. Ҷойгиршавии ин мамнӯъгоҳ аз рӯи маҷмаи географӣ хеле мувофиқ буда, дар қисми шимолӣ якҷояшавии даръёҳои Вахш, Панҷ, ба масофаи 40 км аз ҷанубу ғарб ба самти шимолу шарқ тӯл кашидааст. Дар аввал масоҳати ин мамнӯъгоҳ ба 50 ҳазор гектар мерасид ва аз соли 1941 дар ихтиёри Академияи Фанҳои СССР буд. Солҳои 1945—1946 масоҳати он то 5—7 ҳазор гектар кам шуд. Соли 1951 бошад, масоҳати он то 27 ҳазор гектар васеъ гардид. Аммо соли 1953 масоҳати он боз то 20,9 ҳазор гектар маҳдуд карда шуд.

Бо қарори Совети Вазирони республика 9 май соли 1959 масоҳати мамнӯъгоҳи мазкур ба ихтиёри Комитети хоҷагии ҷанғали республика дода шуд. Дар айни замон масоҳати умумии «Бешан палангон» 47 ҳазор гектарро ташкил медиҳад.

Рельефи мамнӯъгоҳ хеле ҳамвор буда, баландии он аз сатҳи баҳр ба 323—325 м мерасад. Қисми соҳили ҷаби он дар Қашқақум то 530 м баланд буда, дар кӯҳҳои Ҳочақозиён бошад, меъёри баландӣ 1000—1200 м ташкил медиҳад. Оби даръёи Вахш, дар натиҷаи дар ҳудуди мамнӯъгоҳ суръати худро бениҳоят суст кардан, дар баъзе ҷойҳо бо шоҳаҳо ҷудо шуда, кӯлхоро низ ба вучуд овардааст. Баъзеи ин кӯлҳо то ду километр дарозӣ дошта, ҷуқуришон ба 8—10 м мерасад. Шояд ин яке аз сабабҳои дар ин ҷо ба миқдори зиёд ҷамъ шудани паррандагонии шиновар бошад.

Иқлими «Бешан палангон» ба иқлими тамоми ҳудуди Вахш ҳамранг буда, ҳарорати ҳаво дар моҳи июль то ба 45—46 дараҷа мерасад. Бештар аз 70 фоизи бришот бошад, ба моҳҳои февралу апрел рост меояд. Мувофиқи маълумоти Г. Н. Сапожников ҷанғали туғайзор зиёда аз 26 ҳазор гектарро ишғол карда, асосан дар соҳили ҷаби даръёи Вахш воқеъ гаштааст. Дар ҳудуди мамнӯъгоҳ дарахтони гуногун ва алафзорҳо дар масоҳати зиёд доман афрохтаанд. Қамишзор бошад, бештар аз 9 фоизи масоҳати мамнӯъгоҳро дарбар мегирад. Дарахти санҷид қариб 14 фоизи ҳудуди мамнӯъгоҳро ташкил медиҳад, ки аз мевани он бисёр ҳайвонҳо

ту паррандаҳо баҳра мебаранд. Алафзору марғзорҳо бошад, қариб 20 фонзи масоҳати онро ишғол карда, манбаи асосии хӯроки ҳайвоноти мамнӯъҳо ба ҳисоб меравад.

Дар кӯлҳои мамнӯъҳо аз ҳама бештар моҳии зағора дучор мешавад. Хазандагони ин ҷо гуногун буда, асосан морҳо бисёранд. Аз байни морон бештар мори афъӣ, кубро, гурза дучор меояд. Яке аз намуди хоси олами ҳайвоноти биёбони мамнӯъҳо сусмор мебошад, ки аксар онро «Тимсоҳи биёбон» номида, то 1,5 метр дарозӣ дорад. Хӯроки асосии он хашарот, хояндагони хурд ва мору қаждум аст. Аз намуди хояндагон бештар чайра вомехӯрад, ки дар ҷару теплаҳо зиндагӣ мекунад. Ҳайвони нутрия ҳам, ки соли 1949 ба ин ҷо оварда шуда буд, ба шароит мутобиқ карда шудааст.

Дар туғайзорҳои «Бешаи палангон» 33 намуди оилаи ширхӯрон низ ба қайд гирифта шудааст. Паланги тӯронӣ бошад, мувофиқи маълумоти мутахассисон, аз соли 1953 инҷониб нест шудааст. Ҳол он ки ин мамнӯъгоҳро ба хоҳири ҳамон паланг ном гузошта буданд. Ба таври зиёд гург, шағол, хаз, қафтор ва ғайра вомехӯрад. Бо сабаби шикори бемаврид саршумори даррандагон хеле кам шудааст. Ҳол он ки дар бисёр маврид онҳо роли санитариро адо карда, ба паҳн гардидани касалиҳои сирояткунанда дар байни ҳайвонот роҳ на-медиханд.

Гавазни бухорӣ ё хонгул яке аз намудҳои нодири ҳайвоноти мамнӯъҳо буда, миқдори он низ солҳои охир кам шудааст. Аксар вақт онҳо дар қисми ҷануби мамнӯъҳо паҳн буда, дар ҳазор гектар аз 8 то 10 сар рост меояд. Ба гуфти мутахассисон барои то 400—500 сар расонидани онҳо тамоми шароит мавҷуд аст.

Паррандаи зеботарини мамнӯъҳо тазарв аст ва ягона оромгоҳи худро дар ин ҷо ёфтааст. Вай дар дигар ғӯшаю қанори республика қайҳо боз дучор намешавад. Мувофиқи гуфти мутахассисон, баъди як қатор ҷорабӣ адади тазарв қариб ба ҳазор сар расонда шудааст. Дар ин ҷо дар қатори дигар паррандагон ғозу кӯ вомехӯранд. Дар фасли зимистон бошад, лайлаки сафед омада, аз ҷу ҳавои ин мавзеъ баҳравар мешавад.

«Бешаи палангон» дар дунё нахустин мамнӯъгоҳест, ки дар минтақаи субтропикаи хушк бо олами набототи ҳайвоноти нодир ташкил шудааст. Вале бисёр зарароварони табиат ҳоло ҳам ба олами ҳайвоноти он хавфи

чиддӣ меоваранд. Аксарияти хочагиҳои атрофи он бе ягон масъулият заминҳои худуди мамнӯъгохро шудгор карда, ҳайвоноти фермаю шахсино мечаронанд. Чанде пеш дар рӯзномаи «Известия» мақола чоп шуда, хунукназарӣ ва беаҳамиятии баъзе роҳбарони идораҳои масъул нисбат ба ин ғӯшаи нодири табиии республика зери танкид гирифта шуда буд. Шояд онҳо баъди баромади газета ба хулосаи катъие оянд?

Бо ташаббуси Академияи Фанҳои республика бори нахуст бо иштироки бисёр институтҳои илмию тадқиқотии мамлакат програмаи комплексии муҳофизати мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» то соли 2000-ум сохта шуда истодааст. Ба кори ин программа бисёр олимони намоён ва коркунони масъули як қатор вазорату муассисаҳои мамлакат ҷалб карда шудаанд.

Соли 1959 дар доманакӯҳи ҷануби Ҳисор мамнӯъгоҳи дуоимини республика «Ромит» ташкил ёфт. Ин мамнӯъгоҳ ҳам дар ихтиёри Комитети хочагии ҷангали республика буда, зиёда аз 16 ҳазор гектар масоҳат дорад. Мамнӯъгоҳи мазкур дар сарғаҳи дарьёи Қофарниҳон, дар баландии 1100—3500 метр воқеъ аст. Рельефи ин ҷо аксар кӯҳсор буда, иқлимаш хушк аст. Дар худуди мамнӯъгоҳ аз олами растанӣ бештар чормағз, себи ҷангалӣ, зелола, зирк ва дар соҳили дарьёҳо бошад, дарахтони беду сафедор бештар дучор меоянд. Дарьёҳои ин ҷо аз гулмоҳӣ бой аст. Ба гуфти ихтиолог В. А. Максуннов вазни гулмоҳӣ дар сарғаҳи Қофарниҳон то 3 кг ва баъзан аз ин ҳам зиёд мешавад.

Дар мамнӯъгоҳи «Ромит» хелҳои гуногуни хазандаю паррандагон мавҷуданд. Қисми зиёди паррандагон муқимӣ набуда, дар фаслҳои гуногун аз дигар мамлакату қитъаҳо парида меоянд. Дар қисмҳои баландии ин ҷо, дар минтақаи растанӣҳои субальпӣ намуди бузҳои кӯҳии Осиёи Марказиро вохӯрдан мумкин аст ва миқдори онҳо нисбатан зиёд аст. Дигар намуди бузи кӯҳӣ — морхӯр низ паҳн шудааст, ки аксар онро нахчири пармашоҳ ҳам меғӯянд. Дар мамнӯъгоҳи «Ромит» баъзе ҳайвоноти дарранда, ба мисли гург, рӯбоҳ ва шерпаланг (барс) ҳам дучор меояд.

Ба иқлими ин ҷо мутобиқшавии гавазни хонгул яке аз ҳодисаҳои муҳим мебошад. Соли 1961 аз мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» якчанд гавазни хонгул оварда шуд, ки ҳоло тамоман муқимӣ шудаанд. Танҳо дар фасли зимистон бо сабаби нарасидани хӯроки ба поён фууромада,

аз тарафи чангалбонон бо хӯрок таъмин карда мешаванд.

Соли 1983 барои муҳофизати намудҳои нодири бузи кӯҳӣ дар ҳудуди ноҳияи Кӯлоб мамнӯъгоҳи нави Даштиҷум бо масоҳати 19,7 ҳазор гектар ташкил карда шуд. Дар ҳудуди ин мамнӯъгоҳ дар баробари бузи кӯҳӣ, гурм, қабки ҳилол, савсор, хирс ва ғайра дучор меояд.

Ғайр аз ин мамнӯъгоҳҳо дар ҳудуди республика 12 парваришгоҳ бо масоҳати умумии бештар аз 300 ҳазор гектар барпо ёфтаанд, ки онҳо қариб тамоми минтақаҳои табию географии Тоҷикистонро дар бар мегиранд.

Мувофиқи нақшаҳои мавҷуда дар ҳудуди республика боз барпо намудани се мамнӯъгоҳ ва ҳафт боғи милли дар назар дошта шудааст. Ташкил намудани чунин боғҳои милли махсусан дар водии Зарафшон ва Помири Шарқӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Намудҳои нодири набототу ҳайвонот зебогии табии Тоҷикистони азизамонро дучанд месозанд ва мубояд асло фаромӯш накунем, ки дӯст доштану муҳофизат намудани онҳо барои насли ояндамон ниҳоят зарур аст.

